

AZ ESZTÉTIKAI TANSZÉK BETÖLTÉSÉRE KIÍRT PÁLYÁZAT ÉS KRITIKAI IRÁNYZATAINK 1791-BEN

1. Az a mintegy háromszáz lapra terjedő latin nyelvű esztétikai, tág értelemben véve kritikai szöveg, melyet az egyetem esztétikai tanszékének betöltése céljából 1791-ben meghirdetett pályázat és *concursus* aktáinak mellékleteként az Országos Levéltár őriz a helytartótanácsi Litt. Pol. jelzetű anyagában,¹ mennyiségileg igen jelentős: e kéziratanyag mintegy megduplázza azt a teoretikus jellegű forrásanyagot, melyet újkori kritikánk első lendületének időszakából, az 1780-as évek végétől és az 1790-es évek elejétől ismerünk. Minőségüket tekintve, alig van ez iratok közt olyan, amely Péczeli, Földi, Verseggy, Batsányi, Révai és Kazinczy ez idő tájt megjelent vagy kéziratban maradt kritikai (általános értelemben kritikai, tehát esztétikai és poétikai) írásainak színvonalát felülmúlná; igaz, kevés köztük az olyan is, amely gondolati korszerűség tekintetében elmaradna azok mögött, vagy ne szolgálna oly tanulságokkal is, melyek a magyar nyelvű — említett — iratokból csak halványan kitűnő tendenciákat megerősítve és kiszélesítve az eszmetörténeti helyzetnek most már az egész területen való differenciálódására ne engednének következtetni. Az sem kevés, hogy ezek az önmagukban véve nem kiemelkedő, két-három írástól eltekintve középszerű kéziratok dolgozatok oly kilátópontra segítenek fel, amelyet eddig nélkülöztünk, és amely nélkül ez időszak kritikájának egyidejű változatait és időbeli változásait, párhuzamosait és összeütközéseit, lehanyagló és előretörő irányzatait, az egész rendszer rétegeit és történeti mozgatóit sokkal nehezebben és kisebb biztonsággal állapíthatnók meg. Az igazi minőségi többlet, melyet a viszonyítás, a tanulmányoknak egymásra, irodalmunkra és az európai kritikára vonatkoztatása révén nyerhetünk, súlyosabb: a pályázat lefolyásából, az iratok érveiből és indulataiból kritikátörténetünknek eddig ismeretlen krízise és fordulata tűnik elő, mely 1791–92 ismeretes politikátörténeti változásain belül önálló fejezetnek tekintendő.

E fejezet tartalmi gazdagságát és intenzió tanulságait a nagyszámú és sokféle eszmei megnyilatkozásnak egy évben és egy tárgya, az esztétikum körüli összetalálkozása biztosítja.

E korszakban nincs még egy ily konkrét tudományos és tanügyi alkalom, pontosabban vizsgálat, melynek tárgya az ügy természetéből eredően ily sok oldal megvilágításba kerülne. A fakultás hivatalosan megjelölte a professzorral szemben támasztott követelményeket; a pályázók viszont önmaguk művének és törekvéseinek felmérésével jelentették be folyamódványaikban alkalmasságukat; a pályázataik mellé csatolt *specimenek* pedig objektíve tárták

¹ Az a kézirat és kiadatlan anyag, melyet dolgozatomban felhasználtam, az *Országos Levéltárban* található, a következő jelzetek alatt: C 67. Htt.-Lt. Litt. Pol. 1791 Fons 3 Pos. 83. 84. 109. — C 67. Litt. Pol. 1791 Fons 3/284, 286, 326. 1792 Fons 9/47. — Kreil és Gabelhofer iudicium-ai az 1792 Fons 9/46 alatt vannak. — Schedius iratai a C 67 Litt. Pol. 1791 Fons 3, Pos. 130. alatt, ezt az állagot Szentpétery nem említi. Ebből gondolom, hogy a pályázatnak lehetnek még kézbe sem vett, ismeretlen iratai, ezeknek információ-tartalma azonban vsz. csekély a már feldolgozott iratokéhoz képest. — Itt mondom köszönetet az OL Kutatóterme tisztviselőinek szíves segítségükért és dr. KENÉZ Győző tud. kutatónak értékes felvilágosításaiért.

fel eszmei hovatartozásukat, vallottak tehetségük és műveltségük fejlettségéről, további próbákat szolgáltatva alkalmasságuk elbírálására; ám a megítélés és kiválasztás szempontjai a tanszékek történetében most szinte kivételes módon tovább differenciálódtak: a jelentkezőknek zárthelyi írásbeli és szóbeli vizsgát kellett tenniük; a kérdések pedig, melyekre írásban és szóban részletesen válaszoltak, a XVIII. századi esztétika és kritika központi kérdései voltak; a vizsgadolgozatok szövege és a feleleteknek a vizsgabizottság több tagja által adott kivonatos, de pontos ismertetése pedig rendelkezésünkre áll. Nyilvánvaló, hogy amikor a kancellária, a helytartótanács ellenállását leküzdve, kikényszerítette a *concursum*, vagyis a versenyvizsgát, saját jelöltjeinek alkalmasságát vagy inkább a helytartótanács és az egyetem más jelöltjeivel való megmérkőzni tudását akarta tényekkel bizonyítani; éppen ezért nem kellene Szentpétery Imrénék (*A bölcsészettudományi kar története*, 1935. 283.) kevesellnie azt, hogy „mindössze hatan” jelentkezték vizsgára „a húsz pályázó” közül. (Szentpétery huszat tart számon.) Ennyien csak a legősbíbb és legfontosabb katedrának, a bölcsészettanének egyik betöltése alkalmából vállalkoztak *concursum*ra, máskor nem. És érthető, hogy jórészt éppen azok jelentek meg a vizsgán is, akik bizonyosak lehettek abban, hogy protektorai a versenyvizsgán elérhető eredményeket vetik a mérlegbe, ezáltal is erősítve esélyeiket a döntésnél.

E sokféle oldalról történő megvilágításban — pedig a hivatalok egymás közti meghasonlítását még nem is említettem — különösen megnő jelentősége egy oly pályázatnak, melyre *huszonketten*² és *nem húszan*, mint Szentpétery tudja, adták be kérvényeiket. E szám önmagában is figyelmet érdemel. Maga Szentpétery Dugonics egykori tanszékének, az elemi matematikáénak 1831-i betöltésével kapcsolatban azt írja, hogy „a pályázók feltűnően nagy számban: összesen nyolcan jelentkeztek” (226.). Hogyhogy nem tűnt föl neki, hogy az esztétikai tanszéknek ez a „csődületi” megrohanása egészen kivételes jelenség volt a Budán, majd Pesten működő egyetem katedráinak történetében? 1796-ban még a legelőkelőbb tanszékre, a bölcsészettanéra is csak 14-en pályáztak, Révai halála után a magyar nyelv és irodaloméra csak kilencen. Mi tette olyan kíváncsi az esztétikai tanszéket, hogy szinte megrohamozták? És miért vitatkozik a jelöltek körül a vizsgabizottság egyik fele a másikkal, a döntés körül a helytartótanács a kancelláriával, az udvar pedig — II. Lipót végóráiban — mindegyikükkel? Miért ül a vizsgabizottságban egymás mellett a besúgó Gabelhofer abbé és a besúgók áldozata, Kreil professzor, és miért szónokol épp előttük — az előírás szerint mintha praelectiót tartana az egyetemen — a sorsával és korával elégedetlen, lázongó Szentjóni Szabó László, akiről eddig nem tudtuk,³ hogy itt is szerencsét próbált és esztétikai irodalmunk egyik szép tanulmányát írta meg sietve a zárthelyi vizsgán? és miért ír szóbelijéről Gabelhofer szinte gyűlölködő, Kreil pedig méltányos *iudiciumot*, mintha a fiatalember megítélésében is egymás iránti ellenérzésüket akarnák kifejezni?

Az ügy körüli izgalomból, összeütközésekből eléggé világos, miért lehetett tudósaink és irodalmáraink különböző csoportjainak ennyire fontos az esztétikai tanszék meghódítása. Nem a magyarnyelvűség állt előtérben (az is ott szerepelt ugyan a pályázati követelmények

² A huszonkét pályázó neve betűrendben: 1. Baky Ferenc, 2. Batsányi János, 3. Belnay György, 4. Bucsánszky György, 5. Gallauner Ferenc, 6. Gruber Károly, 7. Haliczky András, 8. Katanchich Péter, 9. Lambach Elek, 10. Nagyváthy János, 11. Nitsch Dániel, 12. Rájnis József, 13. Révai Miklós, 14. Rossi Ferenc, 15. Schedius Lajos, 16. Stipsics Alajos, 17. Stipsics Antal, 18. Szentjóni Szabó László, 19. Tekusch Mihály, 20. Tertina Mihály, 21. Tóth Farkas, 22. Tzinke Ferenc.

³ Egyedül DOROMBY Karola említette meg, melékesen (zárójelben s némi lebecsüléssel), Szentjóni Szabó nevét, *Schedius Lajos mint német—magyar kultúrközvetítő* című (1933) alapos doktori értekezésében (22.), de sem vele, sem másokkal (Schediust kivéve) nem foglalkozott. Ezt az utalását a későbbi szakirodalom teljesen elfelejtette — GÁLOS Rezső, Szentjóni Szabó monográfiája nem tud Szabó pályázatáról, Benda sem említi a magyar jakobinusok irataival kapcsolatos jegyzeteiben.

között*), hanem oly nevelési és talán szervezési lehetőségeknek is birtokba vétele és kiaknázása, amilyenekkel egy ideológiailag forrongó, társadalmilag a gyakorlati szervezkedések útjára lépett világban a jellegénél fogva országosan és nemzetközileg egyaránt nagy hatósugarú katedra a többieknél inkább rendelkezhetett. Ismeretes, hogy az aiszthezis, a *szép* és a művészet embert és társadalmat javító hivatását illetően ekkor még egyetértett egymással a régies horatiusi elvnek és a modern *Sturm und Drang* zsenikultuszának követője, a korrall és társadalmával való elégedetlenség pedig politikai töltést is adhatott az esztétikai elméletnek, ha az a szépet a társadalomért való elkötelezettség tudatában értelmezte és hirdette. A társadalmat megosztó súlyos kérdések körül létrejött, még egyensúlyban levő, ám már megfeszülő erők pedig éppen ekkor jutottak el arra a — ha nem is legmagasabb — fokra, melyen bármelyikük is hadállászámba vehette az esztétikai tanszék birtokát. Arról a kevesek képviselte magyarságról volt szó, mely a *szép* eszméjének, az ízlés és *ingenium* fogalmának jegyében kereste ezúttal s fogalmazta meg (ha csak az egyetem történetének egyik epizódjaként is) a maga emberi szabadságvágyát, magyar nemesi reformer és hungarus magyarság szűkebb körein túl egyetemesebb összefüggésekre figyelve. A pályázat nem volt oka annak az erjedésnek, melyet az erre a tudományterületre is átnyomuló energiák idéztek elő: Földi, Péczeli és Verseggy meg sokasodó esztétikai írásai vagy Kazinczy visszavonulása az *Orpheus* második kötetében a szépirodalmi lázadás sajátos területére azt mutatják, hogy a pályázat a tőle függetlenül megnőtt esztétikai érdeklődésnek lett összegezöje és felmutatója, kisebb méreteiben, alkalmiságában is annak elgondolkoztató bizonyítékaként, hogy a megnyesett vagy megzavart társadalmi energiák a politikai vitalitás abszorpciója következtében nagyobb kulturális, művészeti, esztétikai teljesítményekre készülődnek, útjukat keresve.

A krízis és a rákövetkező fordulat, mely ennek az egyetemesebb igényű és tudású magyarságnak — nemzetét féltő nemesnek, hungarus polgárnak, lázongó honoráciornak és plebejusnak egyaránt — keserves buktatója lett, szinte leolvasható Gabelhofernek, a vizsgáztatónak arcáról, míg a vizsgázót, Szentjóbi Szabót figyelni, s már készíti magában a mondatot, melyet denuncians tollal szúr oda vizsgajelentése végére: miféle szabadságok hiányát panaszolja fel ez a fiatalember?!

Ennyit kellett előrebocsátani a témáról és a tárgy irodalomtörténeti jelentőségéről.

2. Mit tudtunk eddig a pályázatról? A szakirodalom Révainál, Rájnislál, Batsányinál és Schediusnál meg-megemlítette a pályázaton való részvételüket, de majdnem mindig⁴ Pauler Tivadar 1880-ban megjelent egyetem-története alapján, ahol egyetlen lapon (394) kilenc pályázó nevének említésével futólag ismertette vannak a döntés körüli konverziák, s felmerül egy rejtélyes, mert az iratanyagban sehol elő nem forduló név, a Fekete Mihályé. Nem nehéz megállapítani, hogy Pauler vagy bedolgozói Michael Tekusch nevének nagy F-hez hasonlóan írt kezdőbetűjéből találták fel a nemlétező Feketét. Szentpétery Imre kitűnő bölcsészkar-története a legfontosabb levéltári akták alapján először adja elő megbízhatóan a pályázat menetét, de csak ezt, az esztétikai tárgyú dolgozatok közül csak kettőt említ meg cím szerint, a versenyvizsga írásbeli eredményeiről, melyek igen érdekes és részben értékes esztétikatörté-

⁴ Ami a magyarnyelvűséget illeti, arra vonatkozólag DOROMBY Karola disszertációjából idézem (19.) a helytartótanács érdekes véleménynyilvánítását arról, hogy oly tanerők jelentkezzenek, „qui peculiariter in statu sint Juventutem hungaram etiam in patria Literatura, quantum haec ad amoeniores artes pertinet et cujus in Lingua quoque materna praecleara exstant specimina erudiendi . . .” Doromby közli Makó betoldását is, mely megemlíti, hogy az uralkodó szíven viseli „culturam literaturae hungaricae”.

⁵ Csak akkor nem Pauler alapján említették a pályázaton résztvevők nevét, ha ők maguk utaltak erre önéletrajzi feljegyzéseikben. — Az egyetlen kivétel Schediusszal történt, Doromby Karolának id. disszertációjában, mely a szigorúan Schediusra vonatkozó levéltári anyagot is feldolgozta.

neti dokumentumok, nem szól, s mert különben sem az esztétika történetének, hanem a tanszék betöltése körüli huzavonának, mint intézménytörténetnek megírására vállalkozott, elintézhette ügyünket egy-két felületes megjegyzéssel. Ilyenekkel, mint: „látszik, hogy az esztétikáról mint tudományról, nálunk ekkor még nem volt eléggé tisztult a felfogás”, és: „a kérvényeknek furcsa mellékleteik vannak” (282.). Természetesen ily megjegyzéseket az esztétikáról vagy egy pályázat mellékleteiről alkalmilag talán a XX. századra vonatkozólag is lehetne tenni, nemcsak egy oly XVIII. századi pályázat kapcsán, melyen azért Baumgarten, Diderot, Kant neve nem értelmetlenül iratott le és hangzott el. De nem ez a hibája Szentpétery előadásának, mely különben elég pontos, hanem az, hogy őt is megtéveszthette az a jezsuitabarát mesterkedés, mely 1791 tavaszán a nagyon iskolás tudományú ex-jezsuitának, Tóth Farkasnak érdemét a felterjesztés tudatosan szépítő stílusának erejével is öregbítve így akarta őt professzorsághoz segíteni. Tóth Farkas u. i. nem csatolt folyamodványához egy *Succinta totius aestheticae adumbratio* c. értekezést, mint Szentpétery állítja, hanem csak egy 61 lapra terjedő, vegyes értékű *Aphorismi Artium Liberalium* c. önállóan kompilációt, amelynek már a címe alapján sem igen lehet első helyen proponálni egyetemi tanárságra egy jó iskolamestert. Mivel pedig az 1791. június 10-i helytartótanácsi felterjesztésben Csáky József praeses s többek között Szerdahely, Tóth patrónusa, mégis Tóth Volfgangust ajánlotta a professzorságra, illendőbbnek látszott elegánsabban az esztétika vázlatának nevezni a szerény aforizma-gyűjteményt. Szóról szóra fordítva ez áll a felterjesztésben: a műve mellékelte jegyzéke és az esztétikai vázlat eléggé megmutatják Tóth alkalmasságát. Ebből a megszépítő címből vélte Szentpétery vagy bedolgozója, hogy valami önálló értekezésről van szó. Ilyen azonban nem található. Szentpéteryvel már nem a betűk ördöge játszott, mint Pauler Tivadarral, aki egy nemlétező pályázót talált ki, hanem a szavak tréfálták meg, melyekből egy nemlétező műre következtetett, akaratlanul is Tóth Farkas ügyét támogatva százhatvan évvel azután.

Szentpétery monográfiája és Doromby Karola Schedius-disszertációja mindenesetre a legmegbízhatóbb kiindulást nyújthatja nekünk is az úgy *hivatali lefolyásának* rekonstruálásához (melyet azonban önük dokumentáltabban és főképp a tartalom miatt másként értelmezve adunk elő). Ilyen vonatkozásban hivatkozunk néha rájuk (kiigazítva Szentpétery és Doromby néhány bosszantóan téves adatát, dátumát). Célunkhoz, a pályázat kritikátörténeti szempontból egyedül érdekes tartalmának feltárásához és értékeléséhez azonban Szentpétery semmi segítséget sem nyújt, s Doromby disszertációját is csak Schediusra vonatkozólag hasznosíthattuk.

3. Werthes Frigyes Ágost, aki tehetséges ember volt, de hosszú ideig sehol sem maradt egy helyben, s nemigen tudott beilleszkedni a II. József uralma végén felbolyduló magyar világba, 1791. április elején (I. Nyíry Erzsébet: *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei* (1784–91). Bpest, 1939. 13.) hagyta el a pesti egyetemet, ahol közel hét évig működött. Jacobi, Goethe, Schiller és Wieland e számon tartott ismerőse, akinek nevét Carlo Gozzi-fordításai tették ismertté Németországban, talán a magyar helyzet éretlensége miatt sem volt képes arra, hogy a *Sturm und Drang* általa jól ismert eszméit közvetítse íróinkhoz, magyarul különben sem tudott jól. A Központi szeminárium egy P. N. P. névalírásiú növendékének levele így szól róla a *Mindenek Gyűjtemény* IV. negyedében (IV. 87.): „Verthesz a szép tudományok Professora, ámbár két esztendőnk előtt még egy szót sem tudta Magyarul, még is most annyira ment nyelvünk tanulásában, hogy már minden Magyarul írt könyveket tökéletesen ért”. Hogy e levélből a magyar nyelvnek az esztétikai tanszéken való alkalmazása iránti érdeklődés is kicsendül, azt egy másik, a *Magyar Kurir* 1791. július 19-i számában (865.) név nélkül megjelent levél érdekes szövege is megerősíti: „Mi pedig született Magyarok a nyelvnek ékességeit gyakoroljuk: minthogy pedig a Pesti Universitásban az Aesthetica rend szerint való tudomány, de még ez ideig az anyai nyelvünkre nem volt alkalmaztatva, az olyak kedvéért, a kik ezen tudományt nem hallották, rövideden a nyelvbéli szép elő adásra meg-kíváncsiultak fundamentomos

meg-jegyzések elő-adattak. Meg-fejtegetett fel olvasások tartattak az igaz Ízlésről, a ki mondasoknak tulajdonságairól, az ész Lángnak (genie) erejéről, a Kritikáról, a fentésekről (Sublimitas) úgy a gondolatokra, mint a szóllásokra való nézve. Ezeken kívül példákkal világosítatnak a szabások [= szabályok]. Eddig válogatott rajzolásokat maga fejtegetett volt meg Kir. Professor Úr; most pedig magunk gyakoroljuk mi magunkat. Választ ki-ki a maga tehetsége szerint olyan mondasokat a Magyar könyvekből, a melyeket meg vizsgálhat: ki-szoktuk mutatni mind a hibákat, mind a szépségeket, míg már most magunk-is a Kritika-béli szabásokat alkalmaztatnánk”.

Ez a „Kir. Professor Úr” már nem a hónapokkal előbb eltávozott Werthes, hanem Gabelhofer Gyula abbé, a volt piarista, aki bizalmas jelentéseivel annyira megnyerte II. Lipót kegyeit, hogy a hittudományi karról 1791-ben a pesti egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki. Amíg a pályázati harc folyt a kinevezendő professzor körül, őt bízták meg a helyettesítéssel. A *Magyar Kurír* leveléből nem tűnik ki világosan, hogy magyarul tartott előadásokat az esztétikából, legfeljebb csak annyi, hogy a hallgatók maguk választottak ki magyar szövegeket esztétikai kritikára. Abban a Gerzon-féle latin nyelvű *Institutiones Aesthetices*ben pedig, mely Werthes és Gabelhofer 1791-es előadásait tartalmazza,⁶ nyoma sem látszik a magyar nyelv iránti érdeklődésnek. Annál érdekesebb viszont az a változás, mely Werthes után Gabelhofernél az esztétika fő kérdéseinek gondosabb és korszerű kifejtésében nyilvánul meg. Ha e jegyzet tartalmát egybevetjük a *Magyar Kurír* levelének oly terminusaival, mint az ízlés és a genie, és ez utóbbiakat a pályázat írásbeli dolgozatainak első kérdéseivel, valószínűnek mondhatjuk, hogy — a tételkiválasztás teljesen személytelennek leírt eljárásán túl — Gabelhofer akarata és megbízható tudása érvényesült a vizsgakérdések megfogalmazásában.

Werthes egyik hű tanítványa, Belnay György Alajos búcsúztatta egy német nyelvű neoklasszikus ódában, fájjalva benne, hogy épp amikor felragyog a hajnal, veszítik el a nemes bölcslet. Belnayt különben hamarosan a pályázók között látjuk viszont.⁷

⁶ Az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában* a Quart. Lat. 2399/VII. jelzet alatt található egy Adalbertus Gerzon nevű 3. éves filozófia-hallgatónak Werthes és Gabelhofer előadásairól készült kivonata. (Augusti Verthes AA. LL. et Philosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhofer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Verthes, *Institutiones Aesthetices* 1791.), melyet NYIRY Erzsébet is, id. értekezésében, megemlített. WERTHES a „pulchrum est res quae sentitur potius quam intelligitur” frázissal kezdte, aztán az artes elegantiores eredetére tért át, beszélt a művészetek ama legnemesebbikéről, ami a nyelv, majd az oratórióról, ennek perspicuitasáról, a retorikai figurákról szólt, végül a puritas orationist óvta az archaismustól, a provincialismustól, a peregrinitástól, a graecismustól és a neologismustól (29.). Utolsó szavai: Ultima tandem perfectio est Correctio. Teljesen hagyományos klasszicista előadás lehetett. — GABELHOFER ezzel szemben, akinek előadásai a 31. laptól a 176-ig olvashatók, sokkal érdekesebbek, modernebbek. Először az orationnak az elocutióban rejlő venustas-áról beszélt, azután egyre inkább új elméletek és jelenségek ismeretét tanúsító paragrafusokba foglalta előadását, tárgyalva a stílus historicustól elváló regényt (Roman est ficta Biographia stv. (61.)), és Rollin-en, Voltaire-en kívül Hume-ra, Burke-re s főleg Baumgartenre hivatkozott, mikor az ars poetica-t adta elő. A sensibilitásra gyakran utalt, és a carmen lyricum meghatározását viszonylag korszerűen írta le: „Est sensationis qua poetae animus tum ex objecti alicujus perceptione fortissima agitur, perfectissima expressio”, az ódával kapcsolatban az enthusiasmust és a saltus-t emelte ki első helyen, de azért az eloquentiák és retorikák klasszicista formáit is megmagyarázta (hypotyposis, personificatio, prosopopoeia stb.). A 2. semester a 176. lapon ér véget, és vagy érdeklődésének vagy időbeosztásának aránytalanságát jól mutatja, hogy a lírainak mondható műfajokról kb. 30 lapra való jegyzetet íratott Gerzonnal, az epikáról és a drámáról együttvéve sem többet 15 lapnál. — Erdemes volna Kreilnek ugyanekkor s ugyancsak Gerzontól lejegyzett előadásait párhuzamosan vizsgálni a Gabelhoferéival (Anton Kreils ... Skitze seines Handbuchs der Vernunft Theologie und Moral Philosophie für seine Zuhörer 1791, Quart. Lat. 2399/IX. és Antonii Kreil ... Metaphysicae Professoris ... Institutiones ejus 1791 ... Quart. Lat. 2399/X.). Kreil előadásaiiban az első pillantásra feltűnik, mennyire a Wolff utáni, Kant előtti, ill. kanti (és mendelssohni) filozófia nyomában jár.

Május végére tizenhét pályázat⁷ érkezett be. Az 1791. június 10-i helytartósági consilium (10273. sz.) leszögezte a kinevezendő esztétikaprofesszorral szemben támasztott követelményeket, s mint említettem, máris Tóth Farkast terjesztette fel első helyen. A követelmények közt elsőként szerepelt a *morum probitas* és a *prudencia* mint az ifjúság neveléséhez szükséges erények, második helyen a mesterség műveléséhez nélkülözhetetlen nyelvismeret (a hazaié is, amennyiben szükséges), csak a harmadik helyen az irodalmi munkásság és a negyediken a jártasság a híres esztétikusok teóriáiban. Végül az ifjúság részére készített irodalom is számitásba jött. Ezeknek a követelményeknek megfelelően — mintha a testére szabták volna! — könnyű volt Tóth Farkast terjeszteni fel az első helyen, méghozzá munkájának azzal a szépitésével, melyről már beszéltem — egyik jelölt sem versenyezhetett vele *morum probitas*, iskolai gyakorlat, görög és latin nyelvtudás tekintetében. A második helyen Katanchich Pétert, a zágrábi archigimnázium ferences rendi humanitásprofesszorát ajánlották, hivatkozva *Fructus autumnales* című idilljeire és főleg arra, hogy az esztétikai tanszékre való alkalmasságáról Szerdahely és Pupikoffer (ex-jezsuiták) kezeskednek. Katanchich az ex-jezsuita Szerdahelynek volt a tanítványa esztétikából, s állását is Szerdahelynek köszönhetette (vö. Szinnyei, V. 1171.). Nyilvánvaló volt az ex-jezsuita mesterkedés — Révait csak a harmadik helyen jelölték, mint aki *dignus* a katedrára, Nagyváthy *idoneus*ként a negyedik helyen s ötödiknek Schediust, megjegyezve, hogy Belnay, Tekusch, Rájnis és Batsányi is keltenek némi reményt maguk felől: ha tovább foglalkoznának a tárggyal, megérdemelhetnék a tanszéket. Mivel ez a tényleges érdemmel és tehetséggel éppúgy, mint az udvar tanulmányi bizottságának (az 1791 végéig még úgy-ahogy élő Van Swieten-i körnek, I. Benda, I. 579.)⁸ felvilágosult-monarchikus céljaival ellenkező, retrográd szellemű előterjesztés igazolta Gabelhofer aulikus és jezsuitaellenes jelentéseit, melyekből régóta tudták, hogy az ex-jezsuiták minden főiskolai tanszékre a maguk emberét akarják behozni (Benda, I. 413.), a helytartótanács udvari intimitumot kapott, mely versenyvizsga (*concursus*) kiírását kívánta és azoknak a felterjesztését is, akik alkalmasak a tanszékre, de akadályozva voltak a jelentkezésben (Szentpétery, 283.). A helytartótanács október 7-én felterjesztésben tiltakozott: méltatlan is, állította, az egyetemhez a *concursus*, „*ingeneturque Opinio Nationem Hungaricam tot Annorum Spatio ne eo quidem pervenisse, ut vel unicae Universitati de Viris idoneis providere possit*”. Szentpétery kiemeli ezt a tiltakozó szöveget, s így akarva-akaratlanul azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha ez az álláspont hazafias érzületből fakadt volna. Valójában, mint láttuk, azoknak az ex-jezsuita törekvéseknek palástolására szolgált, melyeknek a bölcsészkar igazgatója, Makó Pál ex-jezsuita (s egyben a helytartótanács tanulmányi osztályának előadó tanácsosa) volt az egyik korifeusa (I. Strohmayr dec. 29-i jelentését, Benda, I. 413.), s amelynek hívei a Káron is, a helytartótanácsban is a többséget tették ki. Hogy velük szemben a besúgó Gabelhofer, aki Belnay nevezetes röpiratának, a *Reflexiones*nek német fordítását monarchikus ízű jegyzetekkel látta el mint „*Freund der hungarischen Bürgerjugend*” (I. Kosáry, 322.), aulikus felfogásban is még a felvilágosodás híve volt, kétségtelen. És mivel aligha hitte el Martinovics fantáziáinak (I. ennek 1791 október eleji emlékiratát, Benda, I. 453—468.), hogy az illuminátusok az ex-jezsuitákkal szöveteztek a monarchia megdöntésére, a jezsuita klikk ellen Gabelhofer

⁷ A tizenhét pályázó betűrendben (a listák maguk, mert a hivatalok eltérő kíváncsiak szerint készültek, inkább a rangsorolás miatt érdekesek, vagy pedig a beérkezés időrendjében tartalmazták a névsort): Batsányi, Belnay, Gruber, Haliczky, Katanchich, Lambach, Nagyváthy, Nitsch, Rájnis, Révai, Rossi, Schedius, Stipsics Aloyz, Stipsics Antal, Tekusch, Tóth, Tzinke.

⁸ Benda megjelöléssel mindig *A magyar jakobinusok iratai* c., BENDA Kálmántól sajtó alá rendezett és jegyzetekkel ellátott kitűnő forráskiadványra utalok (I—III. Bp. 1952—57). — Kosáry megjelöléssel a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* c. és KOSÁRY Domokos által készített nagyszabású bibliographie raisonnée-t idézem (II. köt. 1711—1825. Bp. 1954).

együttműködött a Martinovictól *Erzilluminat und Atheist*nek mondott (Benda, I. 457.) Kreillel is, akinek szabadkőműves testvére és egyszersmind besúgója volt (Benda, I. 445). Különbözött Martinovics 1792 júliusi *Discussio oratoria*jának már egyazon passzusába, az üldözöttékbe kerültek, Kreil mint a kanti filozófia *celeberrimus* kommentálója, Gabelhofer pedig mint *in theoreticis et aestheticis scientiis peritissimus*, akinek a jezsuiták üldözése elől a katonaságnál kellett védelmet keresnie! (Benda, I. 796.).

Ennek az erősen megoszló felvilágosodott és antijezsuita csoportnak, az udvarral fennálló kapcsolatainak volt köszönhető, hogy 1791. október 20-i dátummal a kancellária kikövetelte a *concurus* kiírását a helytartótanáctól. A pályázók száma összesen huszonkettőre emelkedett, Szentjóni Szabó szinte az utolsó pillanatban nyújtotta be a folyamodványát, 1791. december 20-án:⁹ egy hétre rá, 26-án és 27-én kellett letenniük az írásbeli és szóbeli vizsgát. Az a hat személy, aki vállalkozott rá, tudta, hogy bekerült a döntőbe — a kancellária, illetve az udvar a *neki* megfelelő vizsgabizottság javaslata szerint kívánja felülbírálni és módosítani az egyetemi magistratus és a helytartótanács korábbi, *concurus*on kívüli és retrográd szellemű előterjesztését.

A huszonkét pályázó együtteséből világosan kirajzolódó tendenciák éppenséggel nem tűnnek el, sőt: felerősödnek a hat vizsgázó kisebb csoportjában. Az egyházi vagy ex-jezsuita érdekkörbe tartozó ottaniak nagyobb számából emitt csak ketten, Tóth Farkas és Rossi Ignác tesznek próbát; a plebejus indulatoktól fűtött nemesi patrióták vagy reformerek — Batsányi, Révai, Rájni, Nagyváthy, Szentjóni Szabó — közül csak a legnyugtalanabb, legegyszerűsebb Szentjóni Szabó lép a bizottság elé; hárman is azonban oly hungarus polgárok, akikben a korszerű gőtingai műveltség összetalálkozik a hazai patrióták és reformerek iránti érdeklődéssel, s ez Schediusnál, mint ismeretes, illuminátus és jakobinus kapcsolatokhoz is vezet. Schedius, Belnay és Nitsch, ez a három polgári felfogású s kettős anyanyelvű hungarus, s érthető, hogy a másik háromnál nagyobb, mélyebb felkészültségük és túlsúlyuk is eleve feléjük fordította az antijezsuita és a nemesi mozgalom-ellenes vizsgabizottság és az udvar rokonszenvét.

4. Mielőtt a vizsga eredményeire térnénk rá, a kérvényeket és mellékleteiket vesszük szemügyre, azzal az eljárással egybehangzóan, melyet a vizsgacenzorok is követtek.

A) A folyamodványok — melyeknek a felét eredetiben, másik felét csak rövid, de hű kivonatban találtam meg — eléggé világosan elárulják az érveket, melyek alapján ki-k alkalmasnak tartja magát az esztétika-professzorságra. A pályázók egy része csakugyan összekeverte a költészet gyakorlatát az elméleti esztétikai készséggel, mintha az esztétika kialakulása idején (bár még Kant *Kritik der Urtheilskraft*jának behatolása előtt vagyunk) még igazolható volna a költészet taníthatóságának. tehát, szabályokhoz és így tudományokhoz kötöttségének elve. Ámde azok, akik a *poetica classis* gyakorlatán elméletileg nem léptek túl, s úgy hitték, hogy a mellékelt *carmen*ekkel, ódákkal, alkalmi versekkel jogot formálhatnak a tanszékre, erősen tévedtek; az ebbe az osztályba tartozó Tertinát pl. Gabelhofer mérgesen elutasította a verses mellékletek alapján („At vero mirum est, hoc quoque carmen speciminis loco potuisse

⁹ A korábbi tizenhét pályázó után a következő öt jelentkezett még: Baky (Nagyszombatból dec. 12-én), Bucsánszky (Pozsonyból, dec. 11-én), Gallauner Selmecről, Szentjóni Szabó és Tertina Mihály. Jellemző, hogy az öt későbbi pályázó ugyanazt a társadalmi-kulturális képletet erősíti, mint amelyiket az előbbi 17 mutatott: egyformán jelen van köztük ex-jezsuita, hungarus-magyar, a nemesi mozgalom képviselője és szegény értelmiségi, mint Tertina. Ez a Kovachich és Schedius köréhez tartozó literátor így írt az övéhez hasonló problémáiról Kovachichnak: „Itt tanult módon beszélni annyit tesz, mint naturalistának, freimaurenernek lenni” ... „Senki sem boldogulhat a mostani időkben Magyarországon, aki szegény, vagy nem nemes.” (Az idézet V. WINDISCH Éva kéziratossá kandidátusi értekezéséből, a *Kovachich Márton György, a forráskutató c. monográfiából* (1968) való, a szerző a 11–12. lapon korai értelmiségünk, e „szellemi proletariátus” arculatát vizsgálja.)

offerri”) s hozzátette, hogy semmit sem nyújtott be így, ami esztétikai készültségét bizonyítaná;¹⁰ Kreil pedig elméletileg mondotta ki, hogy felesleges elbírálnia a „Carmina . . . et artem cum eius Theoria confundentes”-t, mert „ab Aesthetices Professore nullatenus requiritur, ut Poeta, Orator, Sculptor, Pictor aut Architectus sit, sed ut omnium litterarum et artium liberaliorum theorum teneat”. A kiadott művészeti alkotásokból semmit sem lehet ítélni a szerzőknek elméleti jártasságáról. Iudicium Antonii Kreil Sectio Prima . . . (Így nemcsak Tertina, hanem Czinke, Lambach, piarista tanár és Rájnis József is eleve elmarasztaltattak, pedig ez utóbbi a rá jellemző önteltséggel adta elő „habilitas”-ának „autentikus dokumentum”-ait, arra hivatkozva, hogy már 20 éves korában *carmen* írt Barkótziról, 15 éven át Győrött tanított és hogy „primus sine exemplo . . . Poesim Hungaricam ad omnes Graecorum ac Latinorum numeros adcommoauit” stb. Még oly érdekes és Rájnis műveltségére, pl. nyelvtudására (franciául és olaszul is tudott) és fordításaira számba veendő is ez a kérvény mellékleteivel, a vizsgacenzorok tetszését nem nyerte meg. Különben sem neki, sem az említetteknek nem volt komoly protektoruk. A győri püspök, Fengler József, előbb (1971. ápr. 12.) és melegen Révait ajánlotta, csak azután, április 16-án írt pár sort Rájnis érdekében is.

Batsányi részben hasonló okokból maradhatott hátrányban. Kérvényének kivonata szerint mind a *politior*, mind a *severior disciplinában* való verztatására hivatkozott; a költészetet is, tudományát is a komolyabb, szigorúbb tudománynak, a filozófiának alárendelő, ekkor már régies vagy elavult vélemény sem Gabelhofernek, sem Kreilnek nem nyerhette meg tetszését, ők nemcsak Szerdahelytől és a hagyományos klasszicista poétikától távolodtak el, hanem — mint látjuk még — a költészetnek merőben racionalista felfogását is elutasították. Batsányit különben csak a kassai adminisztráció ajánlotta.

Az említett beadványok futólagos áttekintése is meggyőz arról, hogy Szentpétery tévedett, amikor azt hitte, hogy a pályázaton részt vevő „vegyes társaság” miatt is „az esztétikáról mint tudományról nálunk ekkor még nem volt eléggé tisztult a felfogás” (282.). Mellőzve most azt az ellentmondást, mely Szentpéterynek Szerdahelyt korszerű esztétikusnak minősítő és a Szerdahelyre következőket „nem eléggé tisztult felfogású”-nak kijelentő mondatai között áll fenn, csak azt hangsúlyozzuk, hogy Révai és a többiek már egyáltalán nem keverhetők az esztétikátlanság gyanújába, és hogy a vizsgabizottság két eminens tagja, Kreil és Gabelhofer határozottan a Baumgartentől Kanthoz vezető esztétikai autonómiának volt megbízhatóan korszerű, európai szintű képviselője.

Révaira az előbbi és kedvezőtlenül minősítő szempontokat már sokkal kevésbé alkalmazhatták. A kérvényről s mellékleteiről készült kivonat ugyan rajztanári és magyar költői tevékenységét emeli ki, szemben a kérvénnyel, melyben Révai nagyszabású gyűjtő és kiadó munkájával igazolja az *Amoeniores Artesre* tartozó tudományos tevékenységét, és Batteux, Ramler, Voltaire, Fontenelle fordításaira, s Amaltheájára hivatkozik. Régiesnek, elavultnak

¹⁰ Tertina alkalmi carmeneket és ódákat (nyomtatásban) mellékelte kérvényéhez. Az egyik: Carmen quo migrantis Agria Zagrabia et Claudiopoli Cleri iunioris in amplissimas Aedes Pestanas Quas instructioni Cleri Religionis Firmamento Vovit Iosephus II. August. Anno MDCCXXXVI Memoriam Perennem Consignavit. Láthatólag jozefinista érzelmű, de barokkosan író poeta, aki lapalji jegyzetében a Nagykirályban tanított Innocentius Simonchicz *Dissertatio de ortu et progressu Litterarum in Hungaria* c. 1784-ben 94 lapon kiadott könyvecskéjére hívja fel a figyelmet. — Egy ódája Verhovácshoz szól, egy másik Szerdahelyhez, akinek műveit fel is sorolja lapalji jegyzetében. — Egy carmen epicuma a Belgrádból Pesten át Bécsbe visszatérő Laudon dicsőítését szolgálja (nem érdektelen az a jegyzete, a XVII. lapon, amely 16 tételben állítja össze a Laudonról szóló, 1789–90-es szerzemények bibliográfiáját. — Megemlíti — jegyzetben — celebris ille poeta hungarus-t, Dávid Szabót, s hogy olvasta egy versét „in laudatissimo illo periodico . . . Magyar Museum”, mely esztétikai és a szebb magyar nyelvre tartozó írásokban gazdag. — De Tóth Farkast is megdicséri, mert Laudonról, a hősről beszélt az iskolában a tanítványainak) s Laudonról Tertina úgy ír, mint Kinizsi, Hunyadi, Eugenius és Zrinius szigethanus redivivus-ról.

tekintették-e ezt a poétikai-esztétikai tájékozódást vagy Révait is csak a költők közé sorolták? kedvezőtlen híre rontotta le talán Fengler püspök meleg ajánlását? Vagy a hazafias vallomás, melyet kérvénye végére jegyzett: „Caeterum, cum autem etiam nulla ductus remunerationis spe, immo variis saepe et satis acerbis vexatus et impeditus incommodis, tamen egregie semper animatus, incremento Literaturae Patriae ardentius atque indefesso studuerit conatu”, ez a szinte Szentjóni Szabónak a modern írórsors elleni kifakadását alátámasztó vallomás tüntethette fel elégedetlenkedően nehéz jelleműnek az író? Tény, hogy bár neve — láttuk — júniusban a harmadik helyen, mint dignusé szerepelt, később pedig Koppi a második helyen adja őrá votumát, elejtették.¹¹

Ha idevesszük még Nagyváthyt, aki a kérvénye szerint, latin nyelvű szépirodalmi műveit is gondosan elősorolva, „in Literatura Hungarica versatus”-nak vallotta magát, de — mint az 1792. január 31-i részletes kari felterjesztésből tudjuk (C 67 Litt. 1792. Fons 9. pos. 46. csatolva a 47-hez) — visszakérte beadványait, mert Festeticsnél kapott állást („eidem ita petenti instantia cum acclisis restituta est, cum aliud munus penes comitem Festetics consequutus pro Cathedra Aesthetices competere desidit”) —, a legfontosabbakat érintve végigtekintettünk azok csoportján, akik csakugyan inkább a költői, művészi termékeik, semmint elméleti jellegű alkotásaik alapján tartották magukat alkalmasnak az esztétikai katedrára.

Közülük csak Tóth Farkas és Szentjóni Szabó vágott neki a vizsgának, noha mindketten főleg költői alkotásaikra hivatkozhattak. Tóth Farkas azonban — sejtve, hogy nem ilyen (főleg a silány verseivel kapcsolatos) érveken fog megfordulni a pályázat sorsa — benyújtotta esztétikai tárgyú aforizmáit is, míg Szentjóni Szabót talán csak az tölthette el némi önelégültséggel, hogy néhány hónappal korábban megjelent csinos kis verseskötetét mellékelhette kérvényéhez. A kérvények érveinek és mellékleteinek jegyzékén Szentjóni Szabóról ez áll: „Ladislaus Szabó docuit anno uno Humanitatem, multum delectatur Poesi, praesertim patria, cujus luculentum advolvit specimen a se in lucem datum”. Fennmaradt kérvényében is ez olvasható: „Quod unice artibus humanioribus delectetur, progressumque in iisdem qualemcunque, testante hic adnexo opusculo, fecerit”. Ez az 5. érve volt; az első: „filius patriae, ac nobilis indubitatus”; a második az anyanyelven kívül a német, latin és olasz tudását tüntette fel, a harmadikban pedig a *Res Litteraria* szolgálatában eltöltött közel négy esztendőjére hivatkozott, kimondva azt is, hogy „propter discrimen Religionis, quod Reformatus sit, officio depositus fuerit”. Negyedik érvel a zenében való némi jártasságát hozta fel, az ötödiket láttuk, a hatodikkal pedig arról szólt, hogy március óta a helytartótanácsnál *practicans*. Szentjóni Szabó kérvénye messze a legrövidebb, legegyszerűbb az összes többi között, éppily röviden szólnak róla a kérvényező *elenchus*ain és *synopsis*ain — valami csekély, a helytartótanácsból eredő bátorításon túl alighanem csak annak tudata adhatott erőt az inkább elkésérülten próbát, utolsó próbát tevő fiatalembernek, hogy könyvről (Szentjóni Szabó László Költeményes Munkái, Pesten, Trattner, 1791.) a *Magyar Kurír* 1791. szeptember 16-án ezt írta: „Ezen munkátskánál még szebb és természetibb magyar verseket az idén nem olvastunk. Rövidek benne a dolgok, de egy betű sinsz benne agyvelő nélkül.” Az ilyen munkát azonban a vizsgacenzorok nem méltányolták, és szigorúan az esztétikai felkészültséget akarván megállapítani, nem is méltányolhatták.

B) Egy másik csoport nem költeményekkel, hanem a humanisztikus műveltség klasszikus vonzalmainak megfelelően az esztétikához legközelebb állónak tekintett archeológia tárgyköréből benyújtott *specimen*ekkel kívánta igazolni az esztétikai tanszékre való alkalmasságát. Így Katanchich Péter a *Fructus Autumnales*en kívül archeológiai és filológiai írásaira hivat-

¹¹ Már SZENTPÉTERY megjegyezte, hogy Anakreon-fordításait Révai „igen érdekes magyarázatokkal” kísérte a mellékletekben (i. m. 282.). Többek között igen jellemző ez a kor klasszicista alkotásmódjára fényt vető vallomása, néhány finom gyakorlati példa előtt: „egyéb aránt Anakreonnak minden Énekét előbb, hogy sem versekbe foglaljam, szóról szóra Magyarra fordítom, hogy így jobban által láthassam mind értelmét, mind pedig egyéb szépségeit”.

kozott, így járt el Stipsics Alajos is. A szégedi származású Gruber Karl Anton, Batsányi nagy tisztelője (ld. B.JÖM I. 411.) és Johannes von Müller köréhez tartozó költő szintén egy esztétikai tárgyú szinopsist nyújtott be az *Extractus Instantiarum* szerint. Előbb Katanchich, később Stipsics el is nyerte az érem- és régiségtan tanszékét (Szentpétery 298–99.). Gruberról Kreil és Gabelhofer nem szól *iudiciumaiban*. Maga Schedius is modern klasszika-filológiai, régiségtani, archeológiai tanulmányait és próbáit hozta fel alkalmasságának bizonyítékaiul. *Libellus supplexében* — melyet Doromby szép értekezése részben már kiaknázott — azzal kezdte bemutatkozását, hogy „Nihil mihi unquam magis erat in votis, quam ut olim commodis et utilitatibus Patriae meae (— quam quis bonus non amet? —) illo Studiorum genere servirem, cui me fere totum dicavi . . . Humaniorum scilicet litterarum studia intelligo . . .” S mindjárt Heyne tanúságára hivatkozott, mily sikeresen haladt előre ömellelte a filológiában s az *elegantior scientiákban*. (Christian Gottlob Heynének, aki a neohumanizmus klasszika filológiájában a korszak egyik legnagyobb tekintélye, az iratok közt olvasható Göttingenből, 1791. május 14-éről kelt ajánló levele, melyből Doromby idézte a lényegét: különös szeretettel s külön foglalkozott Schediusszal „inter familiares”, mert „vivida ingenii vis”-t és iudicii maturitast talált benne, s libenter — nem pedig rogatus — adja róla e bizonyítványt, mint akitől elvárható, hogy a humaniores litterae ügyét honfitársai közt is előmozdítja).

Görög és római szerzőket tanulmányozott tehát, régiségtannal és archeológiával foglalkozott, 1790. június 4-én a göttingai akadémia aranyéremmel tüntette ki *De Sacris opertis veterum Christianorum* című dolgozatát, most pedig, hogy „ad artes elegantiores” viszonyát is jellemezze, mellékelte egy írását: „commentationem nunc conscripsi, quae in interpretandis aliquot anaglyphis versatur, in columna Trajani, celeberrimo priscae artis opere obviis”. Ez a műve a „Commentatio de *ἐπιτομή* expeditionis secundae contra Dacos in Columna Trajani Auctore Ludovico Schedio Jaurino-Hungaro”, tiz sűrűn teleírt lapra terjedő kisebb értekezése.

A kérvény önéletrajzi adatait Doromby ismertette (i. m. 4–5. és 11.). Ezúttal elég a született nyelvtudására vonatkozó mondatot idézni: „... ego Jaurino oriundus, ubi hungaricae atque germanicae linguae usus pariter hucdum vigeat, utriusque etiam linguae notitia a prima iuventute imbutus sum . . .”

Ez a kitűnően előadott, nagy tekintélyű protektortól és jó minőségű munkákkal támogatott kérdés mégsem talált az első elbírálás — a beadványoké — fókán kedvező fogadtatásra, mert a vizsgabizottság szakértői, Kreil és Gabelhofer az esztétikát elhatárolták az archeológiától. Kreil kijelentette írásbeli *iudiciumában*, hogy oly dolgozatokkal, melyek nem tartoznak rá, nem kíván foglalkozni, lévén azok az esztétikához képest vagy segédtudományi vagy archeológiai vagy filológiai természetűek. Így figyelmen kívül hagyta Schedius dolgozatát is. Gabelhofer véleménye szerint is „D. Schedii Dissertatio archeologiae potius quam aestheticae est” — és csak eruditio bizonyítéka. Schönvisner István, a régész pedig egyenest nekirontott Schediusnak. Szerinte műveiből nem derül ki, mily „solide versatus sit” az esztétikai tudományban, a Trajánus-oszlop segmentumairól írt elemzéseiben pedig helytelen az ítélete, „epocham non eruit”, s másról beszél (véleményünk szerint Schedius azt a pontos leíró és régiségtani analízist művelte, mely a XVIII. század látni tudó és láttató eruditusaira és művészeire, Goritól Winckelmannig és Piranesiig egyaránt jellemző, s érvei az ábrázolt tárgyak jelentésének kimutatásával csakugyan történetiek is). Schönvisner különben elfogult lehetett Schedius iránt, mivel súlyos hibát talált *De Sacris opertis veterum Christianorum* c. művében is — az a Schedius, aki abszurditásnak nevezte Krisztus Eucharisziabéli reális jelenlétének dogmáját, szerinte nem alkalmas arra, hogy katolikus egyetemen tanítson. — Az *Augustanae Confessionis* megjelölést különben utólag beszűrték Schedius neve mellé a pályázók némelyik jegyzékén.

Ettől a külön elfogultságtól eltekintve is az archeológiai, filológiai beadványok éppoly kevésbé vétettek figyelembe az esztétikai tanszékre való alkalmasság megállapításához, mint az előbbi szerzőknek versei vagy szépirodalmi hivatkozásai.

C) Az a harmadik csoport viszont, melynek tagjai eleve esztétikai természetű pályáikat mellékeltek kérvényeikhez, az előbbiekkal szemben (Gruber Károly Antal kivételével) megkülönböztetett figyelemben részesült.

a) Kétten, Belnay György Alajos és Tekusch János Mihály a göttingai műveltségű polgári reformer hungarus értelmiséghez tartoztak, mindketten pozsonyiak voltak, és korszerűen fel fogott esztétikai tárgyú dolgozatokat mellékeltek pályázatukhoz: Belnay az ódáról szóló disszertációját, Tekusch pedig — egy archeológiai jellegű *Descriptio brevis urbis Romae in usu Juventutis*on kívül — a *De nativo Lepore (Naïveté)* szóló írását. Sajnos, egyiket sem találtam meg a pályázati iratok között, csak a pályázók beadványainak jegyzékei alapján és a vizsgabiztosok rájuk vonatkozó rövid ismertetéseiből beszélhetek tartalmukról. Belnay dolgozatát Kreil elismeréssel fogadta. Ebben, mint írta, *de indole ejus interna* indult ki a szerző, s ismertette az óda tulajdonságait s tért rá aztán külső formájára. *Indole animi* vezette le minden szabályát, s azokat görög, latin, francia, német és magyar lírikusok példáival illusztrálta. Kreil az elvvel, a *quo cuncta derivat*, nem értett egyet, de elismerte, hogy Belnay *copiose et erudite, solide et accurate disszerál*t és igen sokat olvasott. — Tekusch írásáról már kedvezőtlenebb volt Kreil véleménye, a naivitás elméletét és jellemvonásait Tekusch elegánsan, de röviden fejtette ki, Vergiliusszal illusztrálta, s így csak kevés érdeme van. Gabelhofer szűkszavú bírálata mindkét munkát méltónak, jelentősnek találta, Tekuschnak erudícióját és egészséges filológiai érzékét megdicsérte, sőt méltónak tartotta *quod typo committatur*. Schönvisner és Koppi rövid feljegyzésükben nem szóltak e két dolgozatról, de Schönvisner megdicsérte Belnay *ingenium*át és *industriá*ját, s második helyen ajánlotta a professzorságra, a harmadik helyen Tekuscht. Koppi szintén Tekuscht teszi a harmadik helyre. Tekuschnak azonban, aki 1785-től 1789-ig a göttingai és a jénai egyetem hallgatója volt, majd a pozsonyi evangélikus gimnáziumnak lett a tanára, dolgozatának e jóindulatú elbírálásán túl nem voltak komolyabb esélyei. (1803-tól már Brünnben volt lelkész.)

A másik két, ugyancsak esztétikai tárgyú *speciment* benyújtó pályázó, Rossi és Tóth jóval több munkát adott a vizsgacenszoroknak. Terjedelmes értekezéseikről ugyan az előbbieknél is kedvezőtlenebb véleményt formáltak, de nagy szorgalmukat s főleg kitartásukat nem tagadhatták, kivált, mikor a *concursum* írásbeli és szóbeli vizsgáján is találkoztak velük.

b) Az esztétikai szempontú bírálat menetét a dolgozatokról adott vélemények tükrében rekonstruálva, most már a második elvi jelentőségű fordulatra figyelhetünk fel. Az első a *költészeti gyakorlatnak és az archeológiának mint az esztétika tudományához tartozó diszciplinának elutasítása* volt, vagyis az *esztétika önálló elméleti jellegének* kiemelése. A második fordulat e kritikai gondolatmenetben a *régi és az új elméleti gondolkodás közti határozott döntés az új javára*. Nem véletlen, hogy Belnay és Tekusch szerény, de modernebb — göttingai — szemléletű dolgozatait jóval nagyobb elismeréssel kezelték, mint Rossi és Tóth Farkas sokkal terjedelmesebb és igényesebb, de elavult felfogású disszertációit. Az érvekből, melyeket ezeknek tételei ellen szögeztek, kiderül, hogy a vizsgáztatókat nemcsak az ex-jesuita csoportosulás iránti ellenérzés vezette ítéletükben, hanem a régies, legfeljebb Szerdahely fokán álló esztétikának kritikája is, a *szép* merőben intellektualista-pszichológiai szempontú vizsgálatának átértékelése.

c) Franciscus (Ignatius?) Xaverius Rossinak szakirodalmunkban eddig ismeretlen dolgozatai különös figyelmet érdemelnek. Magáról Rossiról, nem az esztétikusról, hanem mint az Egyetemi Könyvtár szerencsétlen sorsú írnokáról csak Tóth András írt (*Az egyetemi könyvtár a ferenci abszolutizmus korában 1790–1823*. Bp. 1963. 9–10.),¹² nevét Rossy Ferencként adva

¹² TÓTH András értékes könyvtártörténeti monográfiájának e fejezetében a személyzetről szólva írja, hogy az Egyetemi Könyvtárban „éles határ választotta el egymástól az öröket és az írnokokat”, s csak egyszer fordult elő, hogy írnokból ör lett (Kovachich M. Gy. 1781-ben). Rossy Ferenc (ahogy Tóth írja) első írnok volt 1786-tól 1807-ig, „nevetségesen alacsony” fizetéssel (300 ft.). Ha összehasonlításul ideírom az OL aktáiból azt a pár sort (C 67 Litt.

meg. Maga Rossi volt következetlen saját neve írásában, már a pályázati iratok közt van egy oly kérvénye (1791. november 8-i), melyben Franciscus Xav. Rossinak mondja magát, holott első kérvényében (1791. április 20.) még Ignatius Xaveriusként szerepelt. A kérvényéhez mellékelte értekezésére megint Franciscus Xaverius Rossiként írta rá nevét. Szenpéterytől eltérően tehát a Ferencet használjuk mi is, mint Tóth András, de nem Rossy alakban — nem volt magyar nemes, nem is tudott magyarul, minden valószínűség szerint elnémetesedett olasz származék volt, akinek családi és kulturális kapcsolatait annak ellenére sem tudjuk pontosan megállapítani, hogy ő maga ez utóbbiakról sokat sejtetően ír kérvényének önéletrajzi részében: Rossi, akinél később elmebaját állapítottak meg, a saját magáról közölt adataiban ekkor sem látszik megbízhatónak. Igen szegényes sorsából kitörni akarva, a könyvtárnak ez az igen szorgalmas kötet-katalógus-írnoka nemcsak esztétikai stúdiumaiban mutatott különösen nagy iparkodást, hanem a tanszék megszerzése érdekében talán tanulmányi önéletrajzát is kalandorosan szépre színezte át. 1791. április 20-i dátummal beadott kérvényében filozófiai és matematikai doktornak mondja magát (specimenje címlapján az *Artes Liberales* doktorának is), és művelődésének oly nagyszerű útját festi le, amilyenben akkor keveseknek (a pályázók közül senkinek sem) lehetett része, s adatait ezért inkább beteges képzelődésnek érezzük, mintsem valóságnak. (C 67. Htt Litt. Pol. 1791. Fons 3. pos 84.) „SS. Theologiae cum laude Romae et Viennae operam dedit” — írja, tanult jogot és eloquentiát, numismaticát és diplomaticát, geographiát és antiquariát, historiát és aestheticát, „idem praecipuas Europae partes studiorum continuandorum causa invisit . . . atque sub directione virorum clarissimorum in Italia et Germania occasionem nactus est [hogyan hol, mikor és kinek a vezetésével, nem mondja meg], quidquid memorabile aspectuque dignum Antiquitas reliquerat, examinandi: unde plurima ipsi licuit animadvertere de pulchro, et decoro Aesthetico in statuaria, sculptoria, fusoria, pictoria, architectonica . . .” Azután ígéri, hogy a magyar nyelv és irodalom ismeretében fennálló hiányosságait pótolni fogja, forgatta is mint könyvtáros a magyar történetírókat, s magáévá teszi *Genium inclytae Nationis hungaricae* . . . Magyarul nem tudása annál meglepőbb, mert az illir, latin, germán és italicus nyelven kívül nem középszerűnek mondja francia és spanyol tudását, és az angolban is oly *peritusnak* tartja magát, mint a héberben s a görögben.

Nagyobb fantáziájú és mozgékonyaságú kalandoroknak szegényes sorsú és talán máris zavarodó elméjű lélekrokonaként Rossi nagy ambícióval ostromolta az egyetemi magistratust a tanszékkért, 1791. november 8-án újabb kérvényt adott be, 1792. január 15-én pedig egy harmadiknak mellékleteként a poemáról és a színházról szóló fejezeteket csatolta korábban beadott nagy terjedelmű *specimenjéhez*.

A 92 sűrűn teleírt lapra terjedő *Specimen Aestheticum. Institutiones Aestheticae Universalis*, a 18 lapra terjedő fejezetekkel kiegészítve egész kis könyv, és igen jellemző példája annak, hogy Szerdahely esztétikájának feltöltése némi modernebb elméleti tétellel 1790 körül már súlyos ellentmondásokhoz, szinte értelmetlenségekhez vezetett. Szerdahelynek a maga idején értékes, színvonalas, bár nem nagyon eredeti és — mint Croce írja (*Storia dell'estetica per saggi*, 1967²: Un estetico ungherese del Settecento: Giorgio Szerdahely, 166—168.) — Baumgartent lényegé-

Pol. 1792. Fons 9. pos. 47), amely 1792. febr. 20-i dátummal a kinevezendő professzor fizetésére tesz javaslatot („cui normale, si Professor Secularis sit, 800, si vero religiosus 600 stipendium adhaeret”), Schediusnak az 1000 fto elérő fizetését sem találhatjuk igazán magasnak. — A könyvtár egyik legszorgalmasabb munkása volt Rossi, akinek fizetésemelési kérelmét többször is elutasították, csak 1803-ban emelték fizetését 100 fttal, ez azonban „már nem tudta megállítani a lejtőt”, lopni kezdte a könyvtári könyveket, saját bélyegzőjével bélyegezte felül a könyvtári tulajdonjelzést, de mikor már 80 frtra valót eladott (pl. Bayle szótárát), rajtakapták, letartóztatták, fogságba vetették, s aztán a tárgyalás (talán kíméletből?), Rossy elmebaját, beszámíthatatlanságát állapította meg, s így szabadlábra helyezték” (TÓTH, i. m. 9.). — Az úgyről TÓTH írt *A Könyvtáros* c. szaklapba is (1963. 1. sz. 27—28.).

ben meg nem értő esztétikája Rossi kezében egyrészt vulgárrá születt és a skolasztikus kézikönyvek modorában akkor már elviselhetetlenül szubtilizáló osztályozgatásokra darabolódott fel, másrészt eredeti belső egységét is elveszítette a hozzátett újabb tételek következtében. Míg Szerdahely még a *gustus* forradalmasító fogalmából indult ki, s csak azután vezette vissza azt a Szép-re, s ment vissza lépésről lépésre a régi retorikai alapokra (vö. Croce, id. helyen és Jánosi Béla: *Szerdahely György aesthetikája*, 1914., 25–27.), lényegében elfordulva Burke, Gerard, Reid, Home új gondolataitól s visszatérve a Szép ideájából eredő fogalmak megállapítására, Rossi azonnal és iskolás módon *De scientia Pulchri* tárgyál értekezése első könyvében, annak csak utolsó (8.) fejezetében kerítve sort a jó ízlés doktrínájára. Az *Artes Liberales* keletkezését az I. könyv 2. fejezetében *Natura*, *Industria* és *Necessitate* adja elő, gyakran Batteux-re támaszkodva, céljukul pedig — „*ut delectent et delectando prosint*” — a régi horatianus eszmét fejtegeti, belezavarodva azután a *bonus gustus* és a *iudicium de Pulchro* ellentmondásába (ez utóbbin itt azt érti, hogy a nemzeti különbségek sokfélesége is érződik abban) és zavarát a Diderot-tól is kedvelt André *essentiel*, *naturel* és *artificiel* szépségfogalmának idecibálásával kívánja megszüntetni. Itt Burke-ra és Kant Vom Gefühl des Schönen und Erhabenenjére is hivatkozik. Ugyanebben a fejezetben az *Artes Liberales* utilitas-át a pax-ban, a szív kultúrájában s a lélek honestasában jelöli meg, anélkül, hogy e vegyes igények összeegyeztetésére a legkevésbé is törekednék; beéri hosszabb idézettel Szerdahelytől, s összefüggéstelenül utal Klotz és Winckelmann művére (*Über die Nachahmung griechischer Werke*).

Az I. könyv 2. fejezetében uralkodó zavaros gondolatmenet egyik fő oka kétségtelenül az újabb tételek szervesen átvételében rejlik. Ezt mutatja a harmadik fejezet is (*De Genio originali et artificiali*), melynek szövege jóformán csak abban különbözik a Szerdahelyétől, hogy szóról szóra ugyanazokat a művészeket hozva fel például, jóval nagyobb hangsúlyt tesz az eredetiségre, és Szerdahely *originarius* és *artificiosus* műszavait a modernebbul csengő *originalisra* és *artificialisra* cseréli fel. Bátrabban ír a *genius*ról („non est duntaxat naturalis propensio, aut dispositio, vel facultas vivacitatem et vehementiam sensationis experiendi . . . sed complexus est facultatum internarum, et intuitivarum cognitionum: robur seu intensio vis cogitatrix . . .”) melyet „Spiritus Creator”-nak nevez, „apud Gallos Esprit createur dicitur.” (14.) És Batteux-re, Du Bosra és Youngra (de ugyanakkor Morhofiusra is!) hivatkozik, mikor azt állítja, hogy „non est Genius sine Enthusiasmo” (16.), ezt pedig, melyet egynek vesz az inspirációval, a *phantasia vehemens*ből (ami a tűz erejével hat, mint Szerdahelynél) és *corde sensibili* származtatja. A *Wit* felfogásában sem megy túl Szerdahelyen, a Homéroszhoz képest *artificialis Vergilius* ekkor már közhellyé kezd válni, Shakespearet ő is ritka géniusznak mondja, de hibáztatja ízlésbeli elcsúszásait. (15.)

A 4. caputban a *szép természet* utánzásáról beszél Batteux és Szerdahely alapján, Home-mal vitatkozik, a *facultas sensitivá*nak, a szenvedélyeknek nem tulajdonít oly nagy jelentőséget. Az előbbieknél itt megint ellentmondó kijelentések szépen megférnek a Du Bosból innen-onnan kivett részletekkel (22.) vagy az imitatio és fictio arányairól — Holberg, Voltaire, Swift szatírái kapcsán — elmondottakkal (23.). Az 5. fejezete azért érdemel figyelmet, mert *De ortu et progressu Disciplinae Aesthetices* szólva (24–25.) rövid esztétikatörténetet nyújt. Mellőzi a középkort és a reneszánszt, de már röviden utal a Querelle des Anciens et des Modernes-re, s a *bonus gustus* restaurációját Shaftesbury, Burke, Home, Batteux, Du Bos nevéhez fűzi első-sorban, a németek közül Baumgartent, Mayert és Sulzert emeli ki. Szerdahelyvel kicsit részletesebben is foglalkozik. A legfontosabb szakirodalmat elősoroló jegyzéke (Breitinger, Marmontel, Home, Mendelssohn, Winckelmannnak két műve, Lessing Laokonja, Du Bos, Hagedorn, Félibien, Richardson, Ernesti, de la Noverre, Sulzernek öt könyve) nagy vonalakban elénk tárja alkalmi forrásait, melyek közül azonban igazán csak Batteux-t, Du Bos, Home-ot for-gathatta francia, illetve német nyelven.

Fő forrása alapján és nagy mértékben Szerdahely maradt, 5. fejezetét (*Quid Pulchritudo* stb.) szinte egészében annak a Szépről szóló *Liber secundus*ából másolta ki, hasonlóképpen

a *copia* (= bőség), a *varietas* stb. elvét is tőle vette át. De helyenként eltér annak erősebb racionalitásától (Rossi szerint a szép, „si ab eo omnem obscuritatem remove adnitimur, nec placeat, nec oblectet”, 33., s azért dicséri Haller Alpokját, mert a szerző számtalan érzéki képzetet egyeztet össze egymással).

Szükségtelen Rossi második (*De Sensibus*) és harmadik (*De Iudicio Aesthetico*) könyvének ismertetésével is bizonyítani, hogy a zavaros fejű szerző szép számban vett át a Szerdahelytől kölcsönzött rendszerbe modernebb eszméket, s hogy e kettősség okozta specimenének sikerületlenségét is. Ha többször is, pl. a bellus spiritus taglalása (63–64.), a genius linguae et Nationis hangsúlyozása (39.), Giotto, Arnolfo di Cambio, Pisanello, Piero della Francesca e korban nálunk igen ritkán feljegyzett nevei (72–73., 88–90.) vagy a Chambers *Designs of [for] Chinese Buildings*-re hivatkozva adott, angol-kerti ízlést hirdető tanácsai kapcsán,¹³ vagy hangsúlyaiban és terminusaiban a régi klasszicizmust felbontó, de újabb alapelvekig el nem érkező tendenciát figyelhetünk meg, máskor (pl. Diderot-ra hivatkozása) többnyire újnak tetsző tételeit is régi szerzőktől, főleg Szerdahelytől veszi át. Rossi megmarad a klasszicista, szép természetet utánzó, intellektualisztikus esztétika alapjain, de ezekre az alapokra már tőlük idegen értékeket és értékeléseket is át akar ültetni.

Ez a válság, melyet a nyugtalan és zavaros Rossi szövegében csak fokozhatott a tartalom és a skolasztikusan külsődleges fejezettelosztások közti ellentét, a belső rendezetlenségnek a külső túlrendezettséggel párosulása erős ellenérzést keltett a bíráló bizottságban. Kreil elismeri, hogy Rossi értekezése elvinné a pálmát a többiek elől, ha a szerző ítélőképessége (judicandi vis) akkora volna, mint az erudíciója. Rossi szerint igen jól ismeri az anyagát, sok ismeretet ad elő kiválóan. Ámde: absolute nescit accurate concipere, et concepta distincte cogitare, helyes rendbe fűzni s pontosan előadni. Perpetuo miscet omnia — vizsgálódása közepette megfedelkezik gondolatmenetéről, elfelejti, mit is akart mondani. Oly bizonytalanul és homályosan fejezi ki magát, hogy a bíráló sokszor csak divinando tudta követni, s nem kevés helyen nem is tudta megérteni. Az első és a második könyvből hoz fel néhány példát arra, mennyire érthetetlen Rossi (pl. egy helyütt a gustust a külső szervek organonjának nevezi). Százával vannak, „quae, quid significant, nulla vel probabili conjectura eruere potui” — fejezi be lesújtó ítéletét.

Gabelhoferé sem volt sokkal kedvezőbb. Rossi erudícióját csodálni lehet, serényen szedte össze az anyagát, sed infelici conatu, rend és combinatio nélkül írta meg disszertációját. Schönvisner nem is foglalkozott Rossi e nagy értekezésével.

Rossi esélyei így — e nagy terjedelmű és minden ellentmondása és zavarossága ellenére is nagyobb figyelmet érdemlő disszertációjával — semmivel sem lettek nagyobbak, mint az előbbiekéi.

d) Tóth Farkas járt azonban a legrosszabbul dolgozatával.

A Synopsis Libellorum Supplicum-ban Tóth beadványairól szól a leghosszabb kivonat, s megemlíti benne, hogy *singulari cum commendatione* jelentkezett. Csakugyan: 1791. jan. 16-i dátumú kérvényéhez (ahol elmondja, hogy a Pupikoffer Ágoston halálával megüresedett Humaniora katedrán tanít hét év óta a budai archigymnasiumban) Molnár Jánostól eredő korábbi s hízelgő működési bizonyítványát csatolta és Szerdahelyinek (itt i-vel írta a nevét!) rövid ajánlását 1791. január 1-éről. Tóth Farkas sietett és buzgólkodott — neve különben elég ismert volt, Révai ily szépen írt róla *Tóth Farkas urnak c. költeményében*: „Már te nagyobb hangokra szokott lantoddal, egekbe Felhatol olly fennyen zengeni tárgyaitad” (*Deákos költők*. Kiadta Császár Elemér, Bp. 1914. 225.) —, buzgólkodott, mert mikor a márc. 26-i helytartótanácsi

¹³ „Natura in Arte Hortensi imitanda et ejus neglecta forma effingenda est . . . scenis variis horti ambulacra decorantur; sint aliae ridenter, quae amoribus favere videantur; horridae aliae saxis pendentibus, cryptis opacis, susurrantibus aquis referta; et denique magicae, in quibus magna objectorum varietas angusto intervallo coërcita validiorem pulcri sensum caussat . . .”

körlevélből értesült, hogy a pályázók tudását megvizsgálják a festészet, szobrászat s egyéb Bonae Artes elméletére vonatkozólag is, elkészítette opusculum Aestheticumát, vagyis az Aphorismi Artium Liberalium et Aestheticae-t, s ezt 1791. jún. 4-i kérvényéhez mellékelten be is adta.

Mellékleteinek az a része, mely verseire vonatkozik, nem igazolja Révai szép szavait a „nagyobb hangokra szokott lant”-ról. Az „Elenchus Lucubrationum Poeticarum Wolfgangi Tóth...” (latin és magyar nyelvű költemények s egy német nyelvű) alacsony színvonalú ódákat (pl. Pupikofferhez), alkalmi költeményeket, egy Révaihoz intézett elégiát, Trenk ellen írt Rhythmus Satyricusát (Egy vén dög jár Budán, Pesten...), Iliász-fordításának próbáját és kisebb fordításait tartalmazza 16 lapon. Nyilván maga sem érezhette ezt elegendőnek, s legfőképp emiatt készítette el Aphorismi című 61 lapra terjedő kis összefoglalását. Előrebocsátotta felhasznált auktorainak jegyzékét, s ebből a Rossiéhoz hasonló tájékozottság képe tárul elénk (csak Tóthnál Adelung, Baumgarten, Eberhard, Eschenburg és Herder is szerepel, ez utóbbi több művével is). Ugyanakkor dolgozatában semmi sem bizonyítja, hogy az említett szerzők bármelyikét is komolyan felhasználta volna. Lényegében Szerdahely előtti, régies klasszicista retorikának és poétikának vázlatát írta össze minden eredetiség nélkül. Az esztétikát egyszerűen a jó ízlés és a szép elméletének nevezi; a szóban forgó tudományokat szerinte azért mondják humanioresnak, mert „humaniores reddunt hominem”, s felosztásukra a Facundae és Formatrices két kategóriáját ajánlja. Az előbbibe sorolja a retorikát, poétikát, musicát, orchesticát s a mimicát. Az utóbbiba, melyről csak a 48-tól az 54. lapig szól, a graphicat, plasticat, toreuticát (= fémöntés), glypticat, architectonicat és a horticulturat. A retorikáról és a poétikáról szól a legtöbbet, teljesen hagyományos alapon s rendben sorolva elő a három genus (tenue, mediocre, sublime) stílusfajtáját, óva mindjárt a tumor insanustól, ami a sublimitást fenyegeti, előadva a próza általános tulajdonságait, hangsúlyozva a puritást stb. Ars poeticája egyszerű technikai eligazítás a poesis epicáról, az eclogáról, az epigrammáról, a carmen didacticumról, elegiacumról s külön a carmen lyricumról (a hevesebb affectus költészetéről, Pindarusról), majd az ódákra és cantusokra felosztott lyrica poesisről. Az Artes Formatrices alatt is teljesen régies klasszicista felfogással beszél a delineatoria elsőbbségéről, s az Architectura alatt sem tárgyal mást, mint csak a görög templomot, oszloprendjét. Egyedül a kertművészetről írt néhány sora meglepetés — itt a praecipitia, solitudo, vetustas, ruinae tájbeli szépségét dicséri, de (meg is jegyzi) Hirschfeld híres könyve nyomán. — Mindössze hét lapra terjed Aestheticaja (55–61), mely a sensussal kezdődik, mint amire az Aesthetica vonatkozik (de nem ám a coquinaria bevonásával is, teszi hozzá) és a materia és exhibitio kettősségének régi elvével folytatódik, a pulchritudo hagyományos és leegyszerűsített meghatározásával (varietas partium... in unum conspirans), és a természet követésére felhívó lelkesült szavakkal ér véget. Ezt is lerontja azonban azzal, hogy figyelmeztet a természetben mindig bennelevő célosságra s arra, hogy a jó felfedezésére szolgáljon.

Nem csoda, ha egy ilyen dolgozatról az összehasonlíthatatlanul modernebb szemléletű bírálók nemigen mondhattak jót. Kreil csak annyit ismer el Tóthról, hogy „non inconcinne”, vagyis nem ügyetlenül szerkesztette össze anyagát. Különben „saep non sat sobrie” él a dikcióval, néha úgy, „quod dictionis genus Angli non-sense apellant”. Véleménye szerint distinguálni kellett volna a notitia mechanica és aesthetica között, ez utóbbiakat a szépérzék vagy jó ízlés sajátos természetéből kellett volna levezetni és kifejezni. Tóth azonban csak kevés helyen, mellékesen érinti az esztétikumot, csak a technikai szabályokat foglalja compendiumba. — Gabelhofer mérgeőbb bírálatot írt — végre is egy ex-jezsuita rossz dolgozatról volt szó —. „Aphorismos Aesthetices infeliciter tentavit, namque cruda sine carnibus ossa obtulit. Eschenburgium secutus est, aut verius exscripsit” és inkább törődött a mechanikus dolgokkal, a legkevesebbet az esztétikummal.

Ennyiben állt az ügy, amikor már a vizsgadolgozatokat és feleleteket kellett hozzátenni az előzetesen beadott specimennek tanúságaihoz.

5. A vizsgát alaposan előkészítették — semmi kifogás sem érthette a dékánt s a vizsgáztatókat. Mint a Johannes Pasquich dékán aláírásával ellátott Pestini, 31ma Januarii 1792 dátumú felterjesztésből kiderül (C 67 Litt. Pol. 1792. Fons 9. pos. 46. csatolva a 47-hez), dec. 12-én közös szavazáson a facultas tagjai megválasztották az examinátorokat és censorokat, és pedig Dugonics, Gabelhofer, Koppi, Kreil, Schönvisner és Schwartner professzorok személyében. Meghatározatlan számú kérdés előkészítése után azokat a dec. 23-i consessuson megfelelően megvitatták, majd bizonyos számúakat kiválasztottak belőlük az írásbeli vizsgára s másokat a szóbelire, ezeket urnába helyezték, s onnan kettőt-kettőt (az írásbelire és a szóbelire) kihúztak, s mindjárt lezárták-lepecsételték s átadták megőrzésre az egyik censornak, hogy addig ne referáljon rólok, amíg a concurrentes mind jelen nincsenek pro Scriptione, — a többi cédulát a Facultas tagjai jelenlétében elégették. Erant autem quaestiones quas Cl. D. Gabelhoffer dictavit, sequentes: Quaestio prima. Cum Duo praecipue sint, quae Aesthetici, quoad mentis dotes, a Studioso artium et literarum elegantiorum exigunt, scilicet bonus gustus (goût, Geschmack) et ingenium aestheticum (Genie): ostendatur, in quo eorum indoles et natura consistat? An ista ad facultates animae primitivas, an derivativas pertineant? et demum, e quibus constitutivis constent, et a quibus causis resultent? Quaestio secunda. Comparare Poetas Recentiores cum antiquioribus, atque cum ratione definire, utris elegantiae et venustatis maior laus competat?

Amíg a jelöltek december 26-án a kérdések megfejtésén dolgoztak, jelen volt a dékán, Schwartner és Gabelhofer professor, akik előbb nem is mentek haza, míg a vizsgázók által átadott specimeneket le nem pecsételték s el nem látták a tanúk kézjegyével is. Következő nap, dec. 27-én *coram tota facultate* (és Brunswick Antal gróf, a Királyi Tanulmányi Bizottság elnökének jelenlétében) megtartották a szóbeli vizsgát, melyre, külön szólítva, a *concurrente*seknek a következő kérdésekre kellett *extempore* felelniök, ami után a görög és a magyar nyelvből vizsgáztatták le őket: *Quaestio Aesthetica Daturne primum principium, ad quod cuncta principia aesthetica possunt revocari? quale istud? et in specie quomodo ad specificam indolem unius cujusque ratio sive facundae sive formatricis applicatum enuntiari debet? Recensetur principia Aestheticae suprema hucusque a variis prolata et revocentur ad crism.* — Mind a *specimenekről*, mind az *instantiákról*, mind a feleletekről írásbeli *iudicium* készült (részletes Kreiltől s Gabelhofertől, egészen rövid Schönvisnertől és Koppitól).

A *specimenek non exigua* tömege miatt és mert ily fontosságú dolgot a *Facultas* nem akart elsietni, akadályoztatások után a *consessus* 1792. jan. 30-án ült össze, amikor is sorra véve a *specimeneket* és meghallgatva négy professzornak (Koppinak, Kreilnek, Gabelhofernek és Schönvisnernek) *votumát* és *iudiciumát*, *propositi sunt pro candidature*:

Koppi professzortól első helyen *Schedius*, másodikon Révai, harmadikon Tekusch; Kreiltől *Schedius*, Nitsch és Belnay; Gabelhofertől *Schedius*, Belnay és Nitsch; Schönvisnertől *Tóth*, Belnay és Tekusch; Schwartnertől *Schedius*, Tekusch és Belnay; Dugonicstól *Schedius*, Rájnás és Belnay. *Et hinc communibus membrorum Facultatis votis conclusum est, ut sequentes candidati proponantur: Primus Dnus Schedius, Secundus Dnus Belnay, Tertius Dnus Tekusch.*

Schediust ob singulares dotes animi terjesztik elő első helyen, mint ezt megalapozottan kifejezte a négy *censor iudiciuma*. Schönvisner visszavonta a maga eltérő jelölését (Tóthét).¹⁴

¹⁴ SCHÖNVISNER István (akinek nevét csak akkor írjuk másként, ha az aktákon úgy szerepel), ex-jezsuita, a numismatica és archaeologia professzora, majd az egyetemi könyvtár igazgatója csak rövid *iudiciumot* írt a vizsgázókról. Azzal kezdte, hogy ha csak a vizsgaeredményeket nézi, szerinte a következő volna a sorrend: Rossi, Schedius, Tóth, Belnay, Nitsch, Szabó. Rossi a témát „promptius, facundius, majorique eruditionis apparatu elaboravit, et in instituta antiquorum Auctorum cum Recentioribus comparatione sese prorsus distinxit, sed quia notitia linguae Hungaricae penitus destituitur (s görögül is csak közepesen tud) pro alia potius quam pro Aestheticae Cathedra commendandus videtur”. Ha vizsont a concursuson kívül beadott specimeneket is figyelembe kell venni, ő Tóthot ajánlaná, mert a kívánt nyelv-

Tóthnak nagy lévén *peritiája* a görögben, Gabelhofer egy ily katedrára alkalmasnak itéli. Rossi cancellista, bár nem jöhetett számításba, vasszorgalma és *vasta eruditioja* miatt *insigne testimoniumot* érdemel, s méltó, hogy sorsa „*quovis demum alio modo melior reddatur*”. Nagyváthy visszalépett s visszakapta iratait. A véleményt az akadémiai Magistratus elé terjesztik, bizalommal abban, hogy ha azt a Magistratus saját *votumával* megerősítve terjeszti tovább a helytartótanácshoz, elérik a kívánt sikert (*optatum effectum*).

Hogy a helytartótanács és az államtanács, az udvar korántsem ugyanazt értette a kívánt sikeren, kiderül a Schedius elfogadása körüli huzavonából: Brunswick a helytartótanácsban nem pártolta az egyetem javaslatát, mire a helytartótanács Tóth Farkast ajánlotta első helyen; a „tanácsosoknak kis része, köztük a nádor is ragaszkodott csak az egyetemi tanács indítványa szerint Schedius jelöléséhez” (Doromby Karola i. m. 26.).

A kinevezést megelőző vitákat és a döntést Doromby Karola a bécsi Staatsarchiv államtanács-aktái alapján (1792/1676) ismerteti (uo.), eldönteni ő sem tudja, hogy Eger tanácsosnak vagy Gabelhofernek köszönhető-e végül Schedius kinevezése (vagy Pogány tanácsosnak, akire Pauler Tivadar céloz). „Bár a királyi resolutiora rá volt vezetve Tóth neve, azt hirtelen [a király] mégis áthúzta, Schediust írva rá helyette, ezzel a megjegyzéssel: „Wegen seiner besonderen Fähigkeit verliehen Franz 31. März 1792” . . . A kinevezés után Schediust csakhamar beiktatták hivatalába. 1792. május 24-én délelőtt volt a hivatalos beiktatás és még aznap délután megkezdte előadásait” (Doromby Karola, 26.).

Az egyetemi eljárás ismertetésére csak azért volt szükség, hogy lássuk: mindent megtettek ahhoz, hogy a részrehajlás gyanújába ne keveredjenek. Ha Révai megérdemelte volna is a tanszéket, és így jóval előbb jutott volna hozzá a munkájához szükséges nyugalomhoz, rajta kívül valóban csak a legfiatalabbak közé tartozó Schediust lehetett legalkalmasabbnak jelölni a katedrára.

6. Tudománytörténetileg a vizsgának írásbeli (kisebb mértékben a szóbeli) eredményei fontosak: ez a harmadik fokozat, melyen már nemcsak a régi és az új elméleti készségek közti távolság tárul fel, hanem az új elméletek közti különbség is kitűnik; vagyis a döntést már nem is annyira az új mellett kellett meghozni, mint inkább arról, hogy az új tanokat valló fiatalok közül kinek irányzata és kultúrája érdemli meg akkor, 1791–92-ben az egyetem liberális szellemű csoportjának támogatását.

Míg Rossinak és Tóthnak (a kérvényeikhez mellékelt, tehát bármikor, de mindenesetre még a vizsgával kapcsolatos állásfoglalás előtt elolvasott dolgozataik alapján) semmi előnyük sem volt Belnay, Schedius, Szentjóni Szabó és Nitsch hátrányára, ez utóbbiak, főleg a nyugtalan, a politizálástól sem idegen (Belnay, Szentjóni Szabó) fiatalemberek, akár Göttingában végeztek (Schedius, Nitsch), akár itthon, elméletileg előbbre voltak az idősebbeknél. Az ő főelőnyük az első pillantásra nyilvánvaló.

A) Rossi és Tóth dolgozatainak bírálata ezt az érzésünket erősíti meg. Rossi írásbelijéről Kreil éppoly kedvezőtlenül nyilatkozott, mint előbb beadott nagy értekezéséről. Vage et incomplete cuncta dicit . . . Quicquid explicat, explicatione sua reddit obscurius. Nehezen tudta

veket tudja, és habár „siccius et languidius quam caeteri” felelt, az esztétikai elvek birtokában van (mint ezt *Aphorismi* c. irata és ódái bizonyítják), és mert „vir est fama eruditionis clarus, in regenda et informanda juventute exercitatus” és az Archigymnasium két direktora is igazolja alkalmasságát. — Ez után hevesen bírálta Schediust, mint aki alkalmatlan a tanszékre (l. a tanulmány 4/B pontjában, Schediusról szólva). Koppi Károly votuma mindössze 16 sor. Első helyen dignissimusnak mondja Schediust (kitűnő esztétikai tudása és a hazai nyelvismerete miatt is), azután pedig, mivel azokra is tekintettel kell lenni, akik csak kérvényeik útján pályáztak, a reputáció és a munka minősége miatt második helyen Révai Miklóst ajánlja, a harmadikon Tekuscht.

követni. Perpetuo infert unam propositionem ex alia; sed nexus rationem non nisi in paucissimis locis perspicere licuit... Quae intellexi, pauca fuerunt, et inter haec certe quaedam praeclara. In responso autem ad secundam quaestionem non potui ipsius eruditionem vastam non admirari. Ugyanis minden híres poétát — mindenféle korból — összevetett egymással jellemző vonásaik megállapítására. Szóbeli vizsgájáról rövidebben írt — Rossi főleg a szép természet utánzásának szükségességéről beszélt, a verisimilitudo aestheticáról, ami a sensatiónak az objectummal való conformitasában áll (s beszélt Home-ról és Baumgartenről is), de Kreil nem kezeskedik azért, hogy Rossi valóban így mondotta-e ezeket vagy csak akarta. Nem tudta distincte concipialni a tárgyat. Hinc omnia perpetuo miscet confunditque. Alter mentis defectus, quod diutius ideam eandem fixam retinere nequeat — így tárgyalás közben más következtetésekre jut, mint amiknek alapjait lefektette.

Gabelhofer véleménye sem kedvezőbb. Miután elismeri a végtelen nagy tudást, azt a gyors emlékezetet, mellyel Rossi *hanc rerum plurimarum farraginem* oly rövid idő alatt papírra tudta vetni, fájjalja, hogy az eszmék összekapcsolása zavaros lett, az írás homályossá. Jól adta elő ugyan a jó ízlés tárgyait, a tehetségeket, melyek létrehozzák, deinde vero tot metaphysicationibus, tot abstractionibus explicare törekszik, hogy az már skolasztika (Theologiae... Scholasticae subtilitatibus multum... adhaesisse).

Gabelhofer kritikája telibe talált: ezek után hiába dicsérte még a Shakespeare-ről és Molière-ről szépen beszélő és a képzőművészetet jól ismerő Rossit, lényegében elvetette (a dicséret fenntartásával) candidatráját.

Tóthra nézve pedig csakugyan lesújtó volt Kreil és Gabelhofer ítélete. Kreil csupa rosszat ír róla. Tóthnak az írásbeli első kérdésére adott válasza inkább kezdőre, mint magisterre vall (magis Tyronem quam magistrum in arte prodit). Targyat sem saját meditációjából, sem olvasmányokból nem ismeri. Nem is érinti a dolog velejét. Consequenter infra omnem crisin — vagyis minden kritikán alul — levő. Senki nem ismeri oly kevésbé a jó ízlés és ingenium lényeges vonásait a concurrensok közül, mint Tóth Dominus. Aforizmáinak inkább a tollával (magis calamo), mint az eszével a szerzője (quam mente). Még azt sem érti, mi is a vis primitiva és derivativa; ami származékos, azt mindenáron őseredetinek kívánja bizonyítani. A filozófiai terminusokat sem ismeri, pedig Wolff idejétől történt némi változás, pl. annak, amit a németek, Witz-nek neveznek, az értelmezésében (csak szűk értelemben alkalmazzák már az ingeniumra). A klasszikus szerzőket nem olvasta. Kreil Tóthnak csak a görög nyelvben való jártasságát ismeri el. Szóbeli vizsgájának ismertetéséből kiderül, hogy Tóth általánosságban beszélt először, szavakhoz ragaszkodott, majd a poézisre alkalmazva a kérdésben foglaltakat, a költőben az ingenium acutum et sagaxot látta a legfontosabbnak, mert ezáltal leli fel a dolgok hasonlóságát és különbözőségét. Ezt, hogy a költői jó ízlést alkotó tehetségeket Tóth a *sagacitasra* s az *acumenre* szűkítette le, Kreil különösen hibásnak találta. Aztán Tóth Baumgarten cáfolatával próbálkozott, kijelentvén hogy: scientia non ad sensus sed ad mentem pertineat, és hogy szerinte a recentiores az ízléshez a külső érzékeket, a belsőt (az imaginatiót) és Herderrel az intellectus bene ordinatust követelik meg. Kreil ebből jól látta, hogy Tóth még annyira sem értette meg Baumgartent, mint Szerdahely. Súlyosan el is marasztalja emiatt — nemhogy nem cáfolta Baumgartent, de meg sem értette. Az e nemben klasszikusnak számító auktorokat nem tanulmányozta eléggé, arról nem is beszélve, hogy semmiféle rendszert nem formált ki magának. S hogy egyet a tapasztalt, régi előadó felé is vágjon, Kreil így fejezi be: „Inops autem et sterile ipsius dictionis genus, vitae omnis experts”.

Gabelhofer véleménye, ha lehet még elítélőbb. Tóthról négy hasábos részletes iudiciumot készített (a többieket maximálisan két hasábon ismertette), mintha tudta volna, hogy teljes visszaütése esetén nagyon nehéz lesz az ex-jezsuitát tenni meg professzornak. Még elfogultnak sem mondható: ily régimódi retorikai klasszicista készültség 1791-ben egyetemi tanszékre pályázónál egyenest kihívó. Gabelhofer még el is gúnyolódik azon, hogy Tóth a jó ízlést az *apta*-nak az *inepta*-tól való (bienséance-szerű) megkülönböztetésében keresi — bizony concurrens

plures animi facultates non apte confudisse. S hogyan lehet az acument összekeverni a jó ízléssel? S miért keveri össze az ingeniummal a ratiót, intellectust? Végül is a jó ízlést a megismerő képességgel, az esztétikai ingeniumot pedig e tehetség gyakorlásával zavarja egybe. Tökéletesen nélkülözi (poenitus destitutum) a logika és pszichológia ismeretét és az esztétika elméleti alapjait. Az ingenium lényegéről, az imaginatióról és phantasiáról nem is beszélt. E témában tehát a concurrens maxime necessaria omisit, pleraque false definivit. Csupa kifogással kíséri írásbelijének a második kérdésére adott feleletét is. Tóth helytelenül vetette Milton szemére Homérosz utánzását (ez legfeljebb a külső formára áll), semmivel sem bizonyította, hogy az antikvitás művei fölülte állnának az újkoriaknak, oktalanul panaszkodott arra, hogy ma erősebb törvények, szabályosabb kötöttségek korlátozzák a talentumot, (Szentjóni Szabó bírálatában Gabelhofer még hevesebben utasítja el majd az antikvitás dicséretét), hiba, hogy a poémákról szólva csak a külső formákban adta a pálmát az újaknak, s téves volt Metastasióra hivatkoznia, mint tragikusra, ő végre is operaköltő. Szóbeli vizsgájáról sem tud jót mondani, Tóth logikáját gyöngének találja, s ő is szemére veti, hogy Baumgartent meghamisítja stb. Végül pontokba is szedi teljesen elutasító véleményét (1. Tóth mindannak a tudásnak híjával van, ami az esztétika műveléséhez szükséges, 2. az újabb esztétikával nem foglalkozott behatóan, 3. a klasszikus auktorok kritikájában minimálisan gyakorolta magát, 4. a vártnál kevésbé ügyesnek mutatkozott a szóbeli előadásban). Ideo non arbitror virum hunc, omnium sane minime idoneum, inter candidatos referri posse . . . Csak egy felállítandó görög nyelvi és irodalmi katedra alkalmával volna előterjeszthető.

Kreil és Gabelhofer ítélete természetesen nem pusztán két művelt emberé: azért lehettek a régi szemléletű, iskolás-retorikus-imitációs klasszicizmusnak határozott elutasítói, mert már Magyarországon is felnövekvőben volt a huszegynéhány éves Belnay, Nitsch, Schedius és Szentjóni Szabó nemzedéke, az a generáció, mely a merőben intellektualisztikus esztétikát az emocionálissal, a megismerés esztétikáját a szenzibilitásával cserélte fel, a zseniért lelkesedett és vagy a *Sturm und Drang* küszöbére került vagy a *neohumanizmus új klasszicizmusának* ideáljait látta már maga előtt. A régi retorikus, eloquentián és klasszicista poétikán alapuló esztétizsnek kora 1791 körül nálunk is lejárt, Kreilnek és Gabelhofernek már az új szemléletű fiatalok tendenciái közül kellett a legéletképeesebbet vagy talán a legelfogadhatóbbat kiválasztaniok.

B) A fiatalok közül *Nitsch Carolus Danielus* volt a legöregebb, huszonnyolc éves, Schedius 23 évével a legfiatalabb; kettejük között állt a 26 éves Belnay és a 24 éves Szentjóni Szabó. Nitsch, a pozsonyi polgárfiú, nevelősködés után 1788-tól három évet töltött Göttingában, 1791 nyarán tért vissza, nagy tudással, de — mint későbbi pályája mutatja — határozatlanul is, mihez fogjon. Blumenbach, Schlözer, Heyne és Feder jeles tanítványa (Heyne, *rogatus* ugyan, írt is ajánlólevelet kérvényéhez és Feder is), 1801-től a legkülönfélébb tárgyakat tanította a sárospataki főiskolán, s korai halálakor (1808) Kazinczy, aki szerette őt, fájdalmasan írta Rumynak (1808. jún. 12.): „Der arme Mann litt viel. Er kämpfte sogar gegen den Hunger” és azután mindent megtett, hogy Nitsch kéziratot mineralógiai művét (melyet szerzője annyira a szívéen viselt, hogy még halálos ágyán is Blumenbachhoz intézett ez ügyben levelet) Schlözerrel vagy másokkal kiadassa. Nitsch specimenje megnyerte Kreil tetszését (a Rousseau-ra és Sulzerrel hivatkozásokkal is), eruditiót és elegantiát, pontos fogalmazást, de nem elég világos rendet talált a dolgozatban, Gabelhofer pedig — bár tévovázni látta a szerzőt az empirizmus és a racionalizmus között — elismerte logikáját és tudását, azért pedig egyenest megdicsérte, hogy az antikok követése ellen foglalt állást. Gabelhofer kifejezetten antik-ellenes volt. „Punctum illud eximie notavit, uti Veteres non tantum non assequi sed nec imitari quidem aetas nostra potest, nec futura, quaevis unquam poterit . . .” — írta, némi túlzással, mert Nitsch vonzalmai — Göttingából érthetően — erősebben fűződtek az antikvitáshoz, csak éppen nem adott oly hangsúlyt az érzelmeinek, mint Belnay (akit emiatt Gabelhofer kissé meg is rótt) vagy még inkább Szentjóni Szabó (akire emiatt is felbőszült). Nitsch csak a görög nyelvnek

a költészetre való *aptissima* voltát hangsúlyozta, szinte frázisszerűen írta le, emocionális hangsúly nélkül, a közhelyet, hogy „sed clima etiam et regiminis forma Graecorum Poetas aluit et fovit”, ám az egyensúly kedvéért helytelenítette Rousseau-nak a modern költészetre kedvezőtlen állásfoglalását, és valóban csak egy oly „modern” (recentioris aetatis vagyis újkori) költőt talált, akit Homérosz mellé lehet állítani: Ossziánt. Ez a dicséret azonban nem szól feltétlenül a recentiores javára, mint Gabelhofer gondolta („Unius Poetae, recentioris quidem aetatis sed quoad artem et sensum veteris, Ossiani inquam memoria, omnibus qui boni gustus capaces sunt solennis esse debet... In epico Carmine simplicitas eius vere Homerica est. Phantasia dit is sima proditus...”). A keresztény igazság megismerése, általában a doctrina vastitas-a miatt az újkor felülmúlta az antikot, írta Nitsch, de mögötte maradt a nyelv, a clima s a regimen tekintetében.

Nitschnek szóbeli vizsgálja is jól sikerült. Baumgartennel és Batteux-vel kezdte feleletét, az előbbi részesítette előnyben (írja Kreil, megelégedetten), alkalmazta tanát az eloquentiára s a szobrászatra, végül Batteux-t bírálta. Scientia, elegantia és eruditio volt feleletében, de némi nehézkesség is. Gabelhofer szerint is a leglényegesebb kérdést satis bene resolvit, csak az Empfindungskraft felől (annak a szubjektumhoz és objektumhoz való viszonyát illetőleg) hagyott fenn némi kétséget. Nitschet így Kreil a 2., Gabelhofer a 3. helyen jelölte is a professzorságra.¹⁵

Nitsch — a bírálatok tartalmából kivehetően — mindenesetre Belnay és Szentjóbi Szabó elé került: a két itthon nevelkedett fiatalember a tudományos felkészültséget tekintve valóban nem kelhetett versenyre a Göttingéből jött Nitsch-sel, még ha tehetségesebb és nyugtalanabb lelkű, a kor problémáinak érzékenyebb kifejezője volt is őnála. De Schediussal szemben Nitschnek sem volt előnye. Ez a többenél jóval erősebb tehetség (aki városi szenátornak nemesipolgári sarja volt) teljesen kiegyensúlyozott léleknek mutatkozott és a neohumanizmus oly

¹⁵ Érdemes megjegyezni, hogy Nitsch a kérvényéhez egy hatleves nyomtatványát, egy érdekes és szép német nyelvű költeményét mellékelte, a Göttingában 1791-ben kiadott *Vaterlandslied eines Ungarn beim Abschiede in Göttingen* címűt. A vershez magyarázatul szolgáló lapalji jegyzet tárgytörténeti szempontból érdekes. Egy budai séta emlékéből indult ki a költő. „Der Einfluss des herzerhebenden Anblicks zweier Hauptstädte meines Vaterlandes und der Donau in ihrer Abend-Pracht zu meinen Füßen, hätte einen Dichter bis zur Begeisterung der Ode gestimmt; indessen da noch jetzt weder in Prose noch in Versen was über diesen oder ähnliche Gegenstände erschienen ist, so habe ich es gewagt durch diesen meinen Versuch wenigstens eine Veranlassung zu geben, ähnliche Gegenstände unserer Geistes- und Sinnes-Welt auf ähnliche Art zu bearbeiten...”. A versben szó sincs Pest-Buda s a Duna helyi szépségéről, annál inkább Magyarország bőségének oly humanisztikus (államismereti és fiziokratikus) magasztalásáról, mely azután a polgárosodás, a tudományok útján haladás reményébe csap át (Berzsenyinek a Nitsch és társai, göttingai és pozsonyi evangélikusok, Windisch-tanítványok eszmévilágához való kapcsolatára ezúttal is fel kell hívni a figyelmet). Íme néhány idézet a versből. „Es wuchert ausgestreute Saat / Für Inn- und Ausland alljährlich; / Auf fetten Haiden unzählbar, / Stampft unser Ross und brüllt das Rind. / Und unser königliche Wein... / Der Becher feu'rt den freien Mann / Zu Thaten an wie Ehr' und Gold.”... / Az ifjúság: „Der Barbarei entgegen kämpft. / Wekt auch den Jüngling so ein Ruf / Aus flücht'gen Jugendträumen auf? — / Er wacht, und blickt mit hohem Sinn / Nach schönen Bürgerkronen auf. / Sein Blick geschärft durch Wissenschaft / Erschaut der alten Ungarn Glanz... / Nenn' nicht in edlem Ungestüm / Corvin den letzten Ungar... nein! / Sieh'... noch entspross ein Leonid, / Ist Sini nicht der Ungarn Stolz? / Sieh', bald hemmt Priesterlehr nicht mehr / Der Eintracht güldner Zeiten Kunst...” — Leonidasra hivatkozása (írja jegyzetében) nem poetica licentia, ezt a hasonlítást a török és európai történelemről beszélő Schlözer-től hallotta, aki fájlatla, hogy Zrínyi még nem talált Magyarországon méltó epikusra. Mire Nitsch itt megjegyzi, hogy kívánsága részben teljesült, „denn wirklich besitzen wir ein ungarisches episches Gedicht Szigeth betitelt, das aber noch nicht bekannter geworden ist”. (Nitsch verséről egy mondatot ír) NYILAS Márta: *Pest-Buda a 18. század költészetében* c. 1961-ben megjelent kiadványában (56.).

tudós képviselőjének, akit politikai lázok, elégedetlenségek, *Sturm und Drang*-szerű eszmék nem bántottak, mint Belnayt és Szentjóni Szabót.

Belnay mögött polgári tendenciájú nevezetes röpirata állt, az a *Reflexiones* (1790), melyhez Gabelhofer írt monarchikus ízű jegyzeteket — számíthatott hát Gabelhofer jóindulatára. Szentjóni Szabó mögött azonban csak viszonylag szerény készütség, társadalmi elégedetlensége és az akkori években megjelent verseskötetek közt a legszínvonalasabb állott, s ez kevesebb volt, mint Schedius kétségtelenül alapos tudományossága vagy Gabelhofernak eleve Belnay felé forduló rokonszenve.

C) Belnay¹⁶ dolgozata a Szentjóni Szabóé mellett a leglendületesebb és legszebb — ha nem számítjuk ide Schedius dolgozatának tudós, logikus szépségét is — és megérdemelné a kiadatást.

Belnay horatiusi mottóval kezdi dolgozatát, s Boileau-val folytatja, de oly idézettel (C'est en vain que du Parnasse un téméraire Auteur Pense à cause de ses vers atteindre la Hauteur: S'il ne sent point l'influence céleste stb.), mellyel rögtön a zseni igazát bizonyíthatja. Si enim jam a Natura necessariis dotibus imbutus non sit, frustra praecepta artis discet . . . A művészet szabályai szerint készült alkotások (pl. tragédiák) gyakran nem tetszenek, e contrario habemus exempla quae nos docent, opera etiam sine arte producta placere. Vel unicum Shakespeare hic commemorare sufficiet. Ő nagy hibákat követett el contra praecepta Artis, de mégis gyönyörködteti az olvasót és könnyekre fakasztja a nézőt. Nem kevésbé a szabályok előtti időben alkotta artis miraculumát (chef d'oeuvre) Homerus, akiből mint valami tengerből merítenek a későbbiek.

Mindez egyáltalán nem új, Du Bos a *Reflexions critiques* . . . -ben (1719) elvileg megírta már (pl. „un ouvrage plein de fautes contre les règles peut être un ouvrage excellent”), csakhogy nálunk az 1790 körüli helyzetben, amikor a polgárok jogfosztottsága ellen épp Belnay a francia forradalomra hivatkozva tiltakozott, sokkal modernebbnek tűnt fel és összekapcsolódhatott az utóbbi évtizedek új eszméivel is. Belnay csakugyan — miután a zseni (az Aestheticum Ingenium) követelményei közt a sensibilitást (Empfindsamkeitet), a vis inveniendit (imaginatio-fictio) és a műbe objektíválás erős ingerét elősorolta — arra az eredetiség-elve tér rá, mely már közel jár a *Sturm und Drang* felfogásához. Az *Original Genie*ket, mint írja, nem vezeti spes mercedis aut laudis — csak a Természettől kapták tehetségüket és „impelluntur ab intrinseco: ipsae res sufficiens motivum continent, ad eorum facultates mentis occupandas. Nullus iis labor, nullum fatigium in producendis operibus; omnia illis sponte sua veniunt, seque quasi ultro offerunt. Cum Shakespear Tragoedias componebat, vix sufficebat celeritas calami, adeo celeriter se cogitationes eius eripiebant, Michael Angelo, quum opus suum e marmore fingeret, celerrime et fortiter malleum suum percutiebat . . . ut Marmor frangendum videretur et tamen Miraculum artis edidit.” Ez természetesen mégsem elég, kell az izlés fegyelmező ereje is, melynek kultúrája tapasztalással és gyakorlattal szerezhető meg. A második kérdésre válaszolva Belnay határozottan az antikvitás felsőbbisége mellett foglal állást, nemcsak a suavisissima nyelv miatt, hanem mert: „Omnis Venustus, ac elegantia sequebatur ex vivaci ac florida eorum phantasia, quam et situs loci amoenissimus, clima opportunissimum, Forma Regiminis, in qua plena libertas vigeat; Religio, quae eorum sensus occupabat; omnia haec conferebant ad phantasiam eorum accendendam, ad magnos ac sublimes sensus excitandos. Huc pertinent Ludi publici . . . existimatio quam Graeci suis Poetis tribuebant. Denique Graecis majus meritum venit etiam ratione originalitatis. Quidquid Graeci cecinerunt, ex proprio sensu cecinerunt. Cantus eorum erat viva cordis expressio. Recentiores vero Poetae plerumque suam phantasiam ad Graecorum, Romanorumque ignem accendere solent; unde eorum Poemata sunt purae imitationes antiquorum. Recentioribus Poetis ipsa vis imaginandi

¹⁶ DECSI József *Belnay György Alajos* c. (Bp. 1932) disszertációjában nem említi Belnay részvételét a pályázaton.

non est amplius tam florens, ac fuit antiquis. Recentiores magis scribunt ex necessitate, quam ex intrinseco impulsu; unde perfectionem et limitationem suorum operum non tantum curant". Az új nemzetek nyelve nem is oly flexibilis, suavis, locuplex, mint a görögöké — csak quod svavitate adtinet, Italica est excipienda.

Sietősen fejezte be dolgozatát, az írók összehasonlítására már csak felületes vázlatot készített, jellemző azonban, hogy oly olvasottság és ízlés alapján, mely legjobb hazai íróinkéval, így a Csokonaiéval is közös volt. Homéroszt Miltonnal, Klopstock-kal, Voltaire-rel, Pindaroszt Klopstock-kal, Rousseau-val, Tyrtaeust Gleimmel, Faludi Ferencsel, Anacreont pedig egész sor modern költővel (Gleim, Faludi, Chiabrera, Filicaia, Testi, Gresset, Chapelle, Chaulieu, La Fare, Grécourt, Thomas, Hagedorn stb.) kívánta volna összehasonlítani.

Ez az érdekes, lendületes írás (C 67 Litt. Pol. 1792. 46. n° 9.) Kreilnek és Gabelhofernek nagy tetszésével találkozott. Kreil röviden írt róla: szerinte a legjobb szerzőket olvasta s gondolta át helyesen, szolid ítélete van, de nem eléggé lehangolt. A Belnay íránt elfogult Gabelhofer lelkes megelégedéssel szolt a dolgozatról: Non sine summa animi voluptate viri huius adolescentis scriptum legi, tiszta, világos eszméi vannak, sokat olvasott, csak nem beszélt mindenről, amit a vizsga megkívánt volna. Csak azt rosszalja, hogy erga recentiores tamen censor nimium rigidus esse videtur.

Aki Belnaynál is hevesebben fogja pártját a szabadság jegyében nőtt antikvitásnak, az majd — Szentjóni Szabó — érthető módon szembefordítja magával Gabelhofert.

Belnay szóbelije ugyan — Gabelhofer szerint is — infelicititer successit (Kreil megjegyzi, hogy Batteux-ról és a természetutánzásról Belnay nem beszélt kielégítően, s inkább csak a kertművészetre alkalmazta, újabb angol források és Hirschfeld alapján, ez elveket) sőt, ellentétben írásbelijével, elfogadta Ramler és Batteux auctoritását, atque adeo *totius refutationis principium pro supremo Aestheticae principio statuit*. Ennek ellenére is Gabelhofer csak a Schediusnál véli kisebbnek Belnay készülségét, s ezért a ternában a 2. helyre sorolja, Schedius után.

Mindebből világos, hogy Nitsch és Belnay Schedius után majdnem egyenrangú partnereként vétethettek számításba. A különbség közöttük csak annyi, hogy Nitschnek nagyobb s alaposabb volt a készülsége, Belnay viszont elegánsabban lépett fel, korszerűbbnek tetsző és főleg lendületesebb, kritikusabb gondolatokkal. Egyikük sem távolodott el nagyon az esztétikusnak attól az eszményétől, melyet Kreil s Gabelhofer főleg Schediusban talált meg. Ezzel szemben Szentjóni Szabó azokat az indulatokat fokozta fel írásában, amelyek ott voltak már, de még társadalomkritika nélkül, Belnay írásában is. Ezáltal Szentjóni Szabó, noha esztétikai elveit tekintve (messze Rossi és Tóth fölött lévén) mindenképp Nitsch, Belnay és Schedius álláspontjához állt közel, már el is szakadt nemzedéktársaitól, s Kreil és még inkább Gabelhofer figyelmét már az esztétikai kérdések mögül kicsapó, a Belnayénál is hevesebb politikai indulatával vonta magára.

D) Véleményünk szerint az 1791-es pályázat elvi tartalma és problematikája kritikátörténetileg kétféleképp polarizálódik: először az elavult iskolás klasszicizmus végleges elvetése, azután pedig a nyugtalanító irányba hajló új eszmélkedés szélső képviselőjének, Szentjóni Szabónak elutasítása körül, és a reformer hajlamú göttingai tudományosság melletti végleges állásfoglalással oldódik meg.

Mivel így Schedius és Szentjóni Szabó dolgozatát tekinthetjük — bizonyos szélsőségek tekintetében — a pályázat legreprezentatívabb és legszebb írásainak is, ezeket e folyóirat dokumentumai között publikáljuk.

Schedius írásáról beszámolnunk közzétételén kívül felment az a körülmény is, hogy Doromby Karola idézett színvonalas értekezésében Schédus írásbelijével és szóbelijével is behatóan foglalkozott (i. m. 21—24.); legfeljebb azt kell az ő tudománytörténetileg helyes interpretációjához hozzáfűznünk, hogy Schedius minden pályázónál erősebben képviselte a kalokagathiának és harmóniának a göttingai neohumanizmusból hozott eszméjét, tehát a teremtő zseni

oly túlhangsúlyozásának, mint Belnaynál, az ő írásában nyoma sincs (az ingeniumhoz szerinte a lélek valamennyi, egyenlő alapon és egyenlő fokon kiművelt és tökéletesített erőinek és képességeinek komplexuma kell, harmonikus egybehangzásuk); ezzel és még inkább Baumgartennek már kantianus (igaz, heidenreichi) bírálatával, Eberhard és Eschenburg érveinek helyes alkalmazásával, Batteux-nek (a természet utánzására vonatkozó elvének) elutasításával mindkét kantianus bírálójának elismerését kivívta (habár Kreil nem tartotta kifogástalannak Baumgartennek folytatott vitáját). Gabelhofer már szinte túlzásnak véli, hogy Schedius — Heidenreich alapján — a retorikát kizárja a szépművészetek köréből.

A merőben retorikus, eloquentián alapuló aiszthézisnek Tóthnál való megbélyegzése után ime Schedius túlzó kritikájával szemben már védeni kellett a retorikának a szépművészetek körébe tartozását!

Szisztematikussága, tárgyi tudása, nem utolsósorban alapelveinek szilárd meghatározása (érzékelés és ítélet elválaszthatatlansága) miatt — mint Kreil írta — „Schedius palmam reliquis D. D. Concurrentibus praeipuit”.

E) Szentjóni Szabóval ellenben mostohán bántak el. Erre részben Szentjóni Szabó maga szolgáltatott alapot és ürügyet. Elsősorban az esztétikusnak, a „hideg” műbírólnak némi — későbbi költőinktől olyannyira ismert! — lebecsülésével, majd pedig azzal, hogy „hitvány századunk”, „sivár helyzetünk” megnyomorító hatásával a szabadság fényében idealizált antikvitást állította szembe, s ez a liberális polgári és aulikus-reformer bírálók szemében — 1791-ben és minálunk! — csakugyan kissé sok lehetett már a fennálló rend iránti elégedetlenségből. Szentjóni Szabó nem volt s nem lett igazán forradalmárrá — azonban a jakobinusok közé éppen olyan indulatok — a nagy tehetségű költőt fojtogató világ és ételsors elleni lázadás indulatai — vitték, mint amilyenek e dolgozatában is kifejeződnek. S tegyük hozzá mindehhez, hogy az első kérdésre adott válasza szép ugyan, de a hagyományos klasszicista felfogást előnytelenül s némi ellentmondást is okozva vegyíti össze modernebb tételekkel (az érzékenység, a megindító erő), miközben az egyenes válaszadás elől (elsődleges vagy származékos-e az ízlés és a zseni) kitér. Könnyű felfedezni azt az alapvető ellentmondást is (bár erről bírálói, érthető okokból, nem szóltak), mely a Rousseau-t oly jól ismerő Szentjóni Szabó dolgozatában a művészet jobbító hatásának tétele és saját kora hitványságának kimondása között feszül a két *Discours* keserű logikájáig alig-alig jutott el magyar gondolkodó a kései Csokonain s a fiatal Kölcséyn kívül.

Eszmeileg, tudományos felkészültség tekintetében tehát Szentjóni Szabó dolgozata nem vehette fel a versenyt Schedius tanulmányával vagy akár a Nitschével sem, kínosan rossz információ is van benne (Callot, akire mint festőre hivatkozik, nem volt az). Ám ő is tudta mindazt, amit Belnay elegánsan fejtett ki, csak Szabó gondolatmenetét inkább az emberség, emberi boldogság, szabadság és mindezzel együtt a költő megbecsültetésének mohó vágya hajtotta előre e többé-kevésbé korszerűen megírt értekezésben.

Ezekkel az indulatokkal, pontosabban nyíltabb kimondásával mindannak, ami a göttingaiak kultúrájának és lelkének mélyén is ott élt, csak jóval fegyelmezettebben, Szabó dolgozata sajátos módon a Schediusé, a higgadt, szenvtelen, merőben tudós Schediusé ellenpólusának látszott, pedig az új érzékenység és szabadság keresésének az övékével közös etikai kultúrájáról származott le, ha kritikája némileg provokatívvá éleződött is.

Szentjóni Szabó dolgozata — tartalmából és az elfogulatlan bírálatokból kitetszően — a hat vizsgáló között mindenesetre valahol a középben, a harmadik vagy a negyedik helyen állhat, ha igazságosan ítélünk. Talán dicséretet is érdemelt volna felkészültsége, koncentrációja, ha figyelembe vesszük, hogy mindössze egy héttel a vizsga előtt nyújtotta be pályázatát.

Kreil — aki különben tudományban, erkölcsben messze Gabelhofer fölött állt — szigorú, de igazságos volt. Szabó dolgozatában ingenium certe non infimum sed tamen non sat in literis, quas profitemur, excultumot talált, s ez igaz, ha a göttingaiakéval hasonlítjuk össze írását. Csak a rudimentumokat ismeri, és nem gyakorlott ilyen tárgyak előadásában. Ez is

igaz. De kicsinyesen rója fel Szabónak, hogy az erényt valamiképp az illattal hozta párhuzamba. Leginkább azonban azt pécézte ki, amivel szerinte Szabó önmagát fosztotta meg attól, hogy valódi esztétikusként szólhasson s léphessen fel. Szabónál ez áll (Kenéz Győző fordításában): „Ha a szépségeket bizonyos filozofikus alapossággal (subtilitással) boncolgatva magyarázzuk . . . el kell veszítenie minden esztétikai vonzását . . . Az érzékletesség az, amit keresünk a műalkotásokban . . . ez a pont az, amiben a filozófus elkülöníti magát a művésztől; amaz elvont, hideg” stb. „Az esztétikusok között a fehér hollónál is ritkább az olyan ember, aki életét a spekulatív tudományoknak szentelte” stb.

Szabó nem tiltakozik a kritika joga ellen; de szavaiból kiérzik olyan tendencia, mely félti a költészetet az esztétikus, kritikus hidegségétől, boncolgató eljárásaitól. Ezt az érzelmi tendenciát nagyítja fel Szabó szavaiból Kreil, elkezdve a vitát afőlött, ki az igazi bírója az esztétikumnak, a költő maga-e vagy a spekulatív módon gondolkodó esztétikus-kritikus. „Aperte autem prodit, se eius disciplinae, quam docere cupit, indolem penitus ignorare, dum supponit Aestheticum non Philosophum sed Artistam esse, ac proin analysin et discussionem idearum ceu vim aestheticam destruentia fugere debere; cum tamen integra Aesthetica tantum in theoria artium et litterarum elegantiorum et nullatenus in earum exercitio consistat.”

„Aestheticum non Philosophum sed Artistam esse”? — ez a polémia évszázados pert indít el, és éppen a XVIII. századtól kezdve (mai megítélésére l. Northrop Frye: *Analyse der Literaturkritik*. Stuttgart, 1964, az *Anatomy of Criticism* c. 1957-ben megjelent eredeti alapján, a *Polemische Einleitung* elején, 9–11.). Az irodalomkritika magyarországi történetében talán itt tűnik fel először a költő-kritikus és az esztétikus kritikus ellentéte. Véleményünk szerint az esztétikus-kritikus valóban autonóm funkciót tölt be, nem „artiste manqué”, mint a XIX. században gondolták — Kreilnek elméletileg igaza volt. Szentjóni Szabó azonban nem vonta kétségbe annyira a kritika és az esztétikus jogát, hogy Kreil ennyire felháborodjék, sőt, a műalkotás alapjellegzetességére (érzéki voltára) épp a század szellemében mutatott rá találóan. Ezúttal inkább Kreil esett túlzásba.

Még inkább túlzott Gabelhofer, aki szintén elismert egyet-mást Szabó tételeiből, de hiányolta a primitív vagy derivatív facultasra vonatkozó választ, és ravaszul mutatta ki Szabó gondolatmenetének vagy inkább fogalmazásának egyik legnagyobb ellentmondását. Szabó jól mondja ugyan az ingeniumról általában, hogy hanc esse ingenii virtutem praecipuam ut repraesentationes animi ad summum gradum claritatis, vivacitatis, et pro ratione objecti aut subjecti perspicuitatis etiam et adaequationis perducatur. Ámde itt az esztétikai ingeniumról van szó, veti ellene Gabelhofer. És ebben, „in ingenio aesthetico, adaequatio et summa perspicuitas minime congruunt”, mennél élesebbé, racionálisabbá tesszük az érzéki szépséget, annál inkább vesztegetjük el vim illam sensualem. Ha ezek után Szabó azt állítja, hogy „ingenium aestheticum in sensibus externis corporis humani quaerendum esse”, akkor csak ezt mondhatja a bíráló: risum teneatis amici! A másik témát, az ókoriaknak az újkoriakkal való összehasonlítását oly zavarosnak találta (számunkra pedig teljesen világos!), hogy próbára tette türelmét (ut legentis poene patientiam fatiget). Miért? Mert 1. Szabó megvádolja századunkat, mintha ez kevésbé foglalkoznék az ember megismerésével (Gabelhofer utal a pszichológiai és antropológiai ismeretek fejlődésére), 2. mert a törvények különbözőséből eredő eltérést az ízlés depravációjának tulajdonítja, 3. mert azt állítja, hogy nincs olyan alkalmunk, mint amilyen volt az ókoriaknak, hogy lángra hozzuk képzeletünket, 4. mert bár oly ingeniumot tulajdonít az újkoriaknak is, mint az ókoriaknak, sed libertate recentioribus ereptam lamentabatur. *Sed quae, qualisve libertas hic subaudienda sit, id ne indigat quidem — azt nem mondja ki, miféle szabadság értendő ide!*

A tehetséges és megbízható besúgó igazat mond: Szentjóni Szabó eszmélkedését csakugyan egy akkor már gyanússá vált szabadságeszmény fűtötte.

Érthető ezután, hogy Szabó szóbeli vizsgáját Kreil merőben másként ítéli meg, mint Gabelhofer. Az előbbi kedvezőbben szól erről, mint az írásbeliről. Kiderült, hogy „naturam et sco-

pum ipsarum artium elegantiorum non ignoret, nec omni eruditione circa eas sit destitutus.” S ha nincs is sok tudása, azt, amivel bír, jól eszébe véste; sibique videtur ex perlectis et propria meditatione cogitatis systema quaecunque demum illud sit formasse; az összes jó esztétikai író nem ismeri, sem a legújabbakat, de már nem általánosságban beszélt alapelvéről, hanem jóval pontosabban fejtette ki azt (suis circumscriptam [propositionem] limitibus et restrictam cum majore praecisione elocutus...). Gabelhofer annyira ellenkezőképp nyilatkozott Szabó szóbelijéről, hogy kénytelenek vagyunk feltenni, csak az erősödő elfogultság vezethette tollát. „Sinistro eventu” folyt le szerinte a vizsga és: „Quaestionem propositam dum se non intelligere palam diceret, a me denuo explicatam tam aenigmaticae solvit, ut publice demum testatum faceret, se nihil minus quam hanc scientiam tractasse”. Ha így lett volna, és pedig fontos kérdéssel kapcsolatban, lenne nyoma Kreil véleményében. De ott erről szó sincs. Gabelhofer véleményét és votumát az az ellenérzés magyarázza, mellyel Szabónak — néhol a magyar nemesi ellenállás jelszavaira és panaszaira emlékeztető — antikos szabadság-előgiomát fogadta.

Kreil és Gabelhofer átmeneti egyetértése mögül e ponton tűnik elő a lényeges különbség: Kreilnek semmi baja sincs Szabó szabadságvágyával, míg Gabelhofert leginkább ez bántja; Kreil később (a szóbelivel kapcsolatban) okosabbnak látja Szabót, Gabelhofer pedig butábbnak. Nincs-e kettejük e ponton kiütőző különbözésében valami abból az ellentétből is, mely Kreilt nemsokára szembefordítja az aulikusokkal és a jakobinusok társaságába viszi, nem kis veszedelmére?

Annyi bizonyos, hogy Szentjóni Szabónak az az oratori invenciója, mely úgy kezdődik, hogy „náluk egy testet alkotott a vallás, a politikai alkotmány és a magánérek . . . Nálunk viszont egyik veszekszik a másikával . . . Ők szentül ragaszkodtak az őseiktől átvett erkölcsceikhez . . . Mi váltogatjuk szokásainkat, elhagyjuk őseink erkölcsait”, az író jelenkori meg nem becsülésének felpanaszolásával folytatódik, és azzal a felkiáltással fejeződik be, hogy „az egyetlen, amit irigyelnünk kell tőlük: a szabadság” — ez a jelenkori rossz társadalom ellen intézett kitűnő szónoki invektíva az adott körülmények között nem méltatlan annak a két „fanatikusnak” emlékéhez, aki inspirálta: a Diderot kedvelte (és általa fanatikusnak nevezett) Rousseau és Winckelmann gondolataihoz. Mindkettőnek és talán Lavaternek hatása is érzik abban a szép dikcióban, mellyel Szentjóni Szabó az ember megismerését mint a legszebb teremtményét ajánlja kiindulásul, és az emberi arc szépségéről beszélve folytatja újhumanista típusú előadását.

Részletesebben senki sem fejtegette az emberi arcnak a művészet forrásául szolgáló szépségét, mint Winckelmann, és ha kisebb írásaitól (pl. *Erinnerung über die Betrachtung der Werke der Kunst* 1759) eltekintünk is („Der höchste Vorwurf der Kunst . . . ist der Mensch” — ez tulajdonképpen a Pope-éval egybehangzó tétel — vagy: „ich müsste mich . . . auf das Gesicht einschränken”, I. J. J. Winckelmann: *Kleine Schriften und Briefe*. Weimar, 1960. 130—131.), magában a *Geschichte der Kunst des Alterthums*-ban sem hiányoznak az idevonatkoztatható passzusok; a görögségnél „von dem Einflusse des Himmels”, „von der Verfassung und Regierung” és „von der Achtung der Künstler” (megbecsültetésük a Gewinn és Vergeltung gondjai fölé emelték őket, közéleti emberekké tette stb.) értekező Winckelmann pedig Szentjóni Szabó írásbelije második részének egész első felében jelen van — még ha csak közvetett úton került is ide, végre is Winckelmann ez eszméi 1790-ig nagyon népszerűkké váltak. Leginkább Lavater volt az arc szépsége, mértékül vétele elvi kinyilvánításának és gyakorlati elemzésének reprezentatív alakja, a Szentjóni Szabó vallotta szép arc — szép lélek Lavaternek alapelve (pl. „Die Schönheit und Hässlichkeit des Angesichts hat ein richtiges und genaues Verhältniss zur Schönheit und Hässlichkeit der moralischen Beschaffenheit des Menschen”. I. *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* von Johann Caspar Lavater, Erster Versuch, Leipzig und Winterthur, 1775. 63.). Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy Winckelmann vagy Lavater hatott volna Szentjóni Szabó szép humanista dikció-

jára: csupán a szellemi-kulturális összecsendülést állapítom meg Szabó mondanivalója és a Winckelmanntól, Lavatertől kisugárzott eszmék között.

Rousseau viszont teljes erővel szólal meg Szentjóni Szabó lapjain. Régóta ismert, hogy Rousseau-nak „a legtöbb hatása volt Szabó egész költészetére, gondolatvilágának fejlődésére” (Szentjóni Szabó László *költeményei*. Kiadta Gálos Rezső, 1911. 55.). Gálos mutatta ki (aki azonban sem e kiadványában, sem 1955-i Szentjóni Szabó életrajzában nem tud Szabó pályázatáról), hogy mind a *Magyar Museum*-ban megjelent *Töredékek*, mind a verseskötetben kiadott *A' kívánság az Émileből* valók, melynek fordításán Szabó 1788 és 91 között dolgozott leginkább. Szabó írásbeli dolgozatát nem kis részben az *Émile* (éspedig éppen a IV. könyve), valamint a *Considérations sur le gouvernement de Pologne* inspirálta. Rousseau az arc szépségéről és az izlésről is adhatott neki megkapó felvilágosítást. Hogy az arc elárulja a jellem sajátosságát, azt a IV. könyv 3. alapelve után olvashatjuk („la physionomie annonce le caractère” stb., *Émile ou De l'éducation* Paris, 1889. 264.), azt az eszmefuttatást pedig, melyet Szabó a „[homo] pulcherrima creatura . . . Hominis facies . . .”-ről ír, érdemes összevetni a IV. könyv végén álló s az izlésről szóló meditációval (mely különben az izlés klimatikus, kormányzati, társadalmi feltételeiről is szól): „Plus on va chercher loin les définitions du goût, et plus on s'égare . . . il y a peu de belles personnes, quoique l'assemblage des traits le plus communs fasse la beauté . . . il importe d'observer qu'il entre du moral dans tout ce qui tient à l'imitation: ainsi l'on explique des beautés qui paraissent physiques, et qui ne le sont réellement point. J'ajouterais que le goût a des règles locales qui le rendent en mille choses dépendant des climats, des mœurs, du gouvernement . . . Le goût est naturel à tous les hommes; mais ils ne l'ont pas tous en même mesure, il ne se développe pas dans tous au même degré . . .” (uo. 412—413.) Az *Émile*-nek számos más helyére is utalhatnánk (pl. „En général, Émile prendra plus de goût pour les livres des anciens que pour les nôtres, par cela seul qu'étant les premiers, les anciens sont les plus près de la nature, et que leur génie est plus à eux”, uo. 417. vö. Belnay e szavaival is: „hos . . ipsa melior natura primos et summos in artibus formavit”; vagy arra, amit Rousseau az antik ékesszólás csodájának nevez: „Ce que les anciens ont fait avec l'éloquence est prodigieux, 389.).

Szentjóni Szabó dolgozatának társadalomkritikai töltését pedig bizonyosan a rousseau-i *Considérations* egyik híres részletének példája és hatása fokozta fel a lázongó keserűségig. „Le même esprit guida tous les anciens législateurs dans leurs institutions. Tous cherchèrent des liens qui attachassent les citoyens à la patrie et les uns aux autres; ils les trouvèrent dans des usages particuliers, dans des cérémonies religieuses qui par leur nature étoient toujours exclusives et nationales; dans des jeux qui tenoient beaucoup les citoyens rassemblés; dans des exercices . . . dans des spectacles qui, leur rappelant l'histoire de leurs ancêtres, leurs malheurs, leurs vertus, leurs victoires intéressoient leurs coeurs, les enflammoient d'une vive émulation, et les attachoient fortement à cette patrie dont on ne cessoit de les occuper . . . les poésies d'Homère récitées . . . portèrent leur courage et leurs vertus à ce degré d'énergie dont rien aujourd'hui ne nous donne l'idée, et qu'il n'appartient pas même aux modernes de croire . . . Faut-il s'étonner, que des manières de vivre si dissemblables produisent des effets si différens, et que les modernes ne retrouvent plus rien en eux de cette vigueur d'âme que tout inspiroit aux anciens? . . .” (*Considérations sur le Gouvernement de Pologne*, chap. II. Esprit des anciennes institutions, 705. Oeuvres complètes de J. J. Rousseau, T. I. Paris, Firmin-Didot, 1883.).

Nem nehéz felismerni Szabó szónokiasabb szövegében ezeket a rousseau-i kifejezéseket, fordulatokat, magát a gondolatmenetet. Nem véletlen, hogy Kazinczy — alig valamivel korábban — ugyanezt a rousseau-i szöveget adta közre saját fordításában, saját lázadásának előjeleként, az *Orpheus*-ban (I. Kazinczy Ferenc válogatott művei. Magyar Klasszikusok, 1960. II. köt. 126—129.).

Rousseau-val támadta Szentjóni Szabó azt a „hitvány századot”, mely Magyarországon regnált. Bizonyos nemesi patriarchalizmus mellett több volt ez utópiában, ez antikos szabadságvágyban a lázító, a forradalmasító. *A' mai világ* c. szép versének keserű sóhaja („Vólt még ez

előtt egy haza, Kit minden jó ótalmaz, Völt egy idő, hol mindenek A' köz-haszonra éltek, Míg az arany szabadságért, Kiki, szívesen ontott vért. De most minden ha dolgozik, Tsak magáról gondolkozik" stb. Szent-Jóbi Szabó László költeményes munkái, 1791, 84.) egyidejű a pályázaton írt dolgozattal, ennek szavai, fordulatai, felfogása térnek vissza a szép költeményben. De Szentjóbi Szabó nem állt meg itt. A sikeres pályázat talán az utolsó próba volt arra, hogy beilleszkedjék az újult rendszerbe. Elutasíttatása pedig bizonyosan az utolsó lökések egyike volt, amely a jakobinusok közé vitte az elégedetlenkedőt, életét tenni föl — halálos kockázattal — az annyira vágyott szabadságért.

7. A tanulások túlmutatnak magán a pályázaton. Az összegezéssel is, melyet az 1790 körüli kritikai irányainkról nyújt.

Igazolja ugyanis egyrészt, hogy az esztétikai-kritikai irodalomnak Péczeli, Verseggy, Földi és Kazinczy részéről tapasztalt megélénkülése, e felgyorsult termékenység csakugyan új helyzetet teremtett, és literátoraink ennek tudatában indulhattak szokatlanul nagy számban a kritika országosan fontos intézményének meghódítására; másrészt ez irányok mezejét és feszültségét oly szélességben és organikusán foglalja össze, amilyen élő összképet egyes íróink kritikai teljesítményének összeadásával nem igen érhetnénk el; továbbá világosan bizonyítja, hogy az esztétikai autonómia elismerésével, az esztétikának mind a poetica classis gyakorlatától, mind az archeológiától vagy a filológiától való elkülönítésével végérvényesen letűnt a horatianus, iskolás-imitációs klasszicizmusnak az eloquentián alapuló tekintélye, és hogy a jövő olyan esztétikát és kritikát követel, mely túlhaladva az intellektualisztikus koncepciót, empirikusan és új érzékenység jegyében dolgozza át az ízlés, a zseni, az imitáció és az originalitás tanait.

De nemcsak mint összegezés, hanem mint döntés és követelmény is a jövőbe mutat ez a pályázat. Schedius kinevezésével nemcsak tehetséges, hanem éppen ezeknek az eszméknek jegyében felnevelődött esztéta került a tanszékre. Kritikai gondolkodásunk fejlődésének legmélyebb instanciája az most, hogyan őrződik meg és fejlődik tovább Young és Rousseau, Göttinga és Kant eszmei öröksége, mennyiben sikerül kritikánknak a leginkább Herder által vágott új úton továbbjutnia és önállósodnia.

Belső fejlődésünknek a szűkössé és nyomasztóvá lett viszonyok közt sem hanyatló erejére mutat, hogy a herderi típusú kritikai eszmélkedés saját tapasztalásaink, élményeink és reflexióink következtében, tehát nem szervesen (bár a régi koncepciók maradványait ellentmondásosan továbbhurcolva) kibontakozik itthon is, s mintegy belső igényt váltva valóra szinte spontánul nyomul utána a — másfél-két évtizeddel korábbi herderi kritikának.

Ezt a folyamatot azonban sajátos módon nem a benne óvatosan részt vevő Schedius, hanem Csokonai reprezentálja. Nemcsak az önmagunk utánzásával eredetivé válás, nemcsak az egyéni (teremtő zseni) és a kollektív (népi-nemzeti) originalitás, nemcsak a kiszélesülő érzékenység vagy a polgáriság tanairól van szó ezúttal, hanem az antikvitás kizárólagos mintaszerűségének felülmúlásáról, az irodalmi és poétikai tájékozódásnak másféle abszolút költő értékű tartományokra, mítoszokra való kiterjesztéséről, a világirodalom nagyobb hagyatékának birtokbavételéről is. Ez a herderi típusú folyamat akkor, amikor Schedius visszahúzódik, Földi elbizonytalanodik, Kazinczy és Verseggy átmenetileg kihull irodalmi életünkéből, leginkább Csokonai alkotásában valósult meg,¹⁷ ha töredékesen is, ha ő maga nem jutott is el addig a viszonylagos teljességig, amit a nagy német gondolkodónak elérnie megadatott. Mint pontosan kivehető és termékenyítő tendencia, éspedig sajátos fejlődésünknek az európai irány-

¹⁷ Csokonai e sajátos, ellentmondásaival is reprezentatív kritikai útjáról l. az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi kutatócsoportjától Debrecenben rendezett konferencián (1970. okt. 9—11.) elhangzott előadásomat, mely az *Emelkedőben* c. tanulmánykötetben jelenik meg.

zatokkal való összehangolódásából, összehangolódásából születő tendencia azonban, melyet eredeti nagy költészet is hitelesített, különösen értékes és kiemelendő az 1791-i pályázat táblájában: mert semmiképp sem maradt mögötte tájékozottságban és mélységben annak a göttingai típusú hungarus-magyar kritikának, melyet Schedius váltakozó intenzitással és jóltevően, de pozíciója hivatalosságától visszafogottan képviselt, és amelyet az 1810-es években, főleg Szemere és Kölcsey jóvoltából, már oly korszerűbb és neoklasszikus-romantikus ihletésű magyar esztétikai gondolkodás vált fel, mely mind Csokonai és Kazinczy, mind a göttingai neveltetésűek kritikai örökségét koncentrálni tudja, kritikánk első magas színvonalú és eredeti szintézisét készítve elő.

József Szauder

LE CONCOURS OUVERT POUR LA CHAIRE D'ESTHETIQUE ET NOS TENDANCES CRITIQUES EN 1791

A l'Université transférée à Buda (en 1777), puis à Pest (en 1784), c'était G. A. Szerdahelyi qui était le premier professeur d'esthétique (de 1774 à 1784) et l'auteur de notre première esthétique méthodique (*Aesthetica sive doctrina boni gustus*, en 1778); son successeur, A. F. Werthes, abandonna sa place au commencement de l'année 1791; entre le mois d'avril et le mois de décembre de l'année 1791, vingt deux personnes présentèrent leurs requêtes pour obtenir cette place devenue vacante, pourvues d'annexes justifiant leur aptitude. La présente étude se base sur les documents y relatifs de notre Archive Nationale, qui jusqu'ici ne sont pas élaborés du point de vue de l'histoire de l'esthétique et de la critique. En rectifiant les données d'Imre Szentpétery (*A Bölcsészettudományi Kar története, L'histoire de la Faculté de Philosophie*, 1935), elle constate que les groupes opposés des aspirants s'efforçaient de conquérir les possibilités pédagogiques et d'organisation que cette chaire d'un grand rayon comportait beaucoup mieux que toutes les autres, dans la société hongroise qui était en effervescence idéologique et sur le chemin de l'organisation politique. De ces requêtes, il ressort que les adhérents des disciplines classicisantes engorgées sur le niveau de la „*poetica classis*” (des personnages ecclésiastiques surtout) prenaient part tout aussi bien à ce concours que les meilleurs écrivains-réformistes d'origine nobiliaire de l'époque ou les bourgeois de Hongrie qui avaient fait leurs études à Göttingue, ayant comme langue maternelle le hongrois ou l'allemand. Outre l'évaluation des requêtes, le concours et l'évaluation de ce dernier montrent clairement la conception esthétique moderne de la commission d'examen et son opposition décidée avec les aspirations jésuites; au concours proprement dit (*concursus*) qui se composait d'un examen écrit et d'un examen oral, il n'y avait que six aspirants, et les réponses par écrit et orales, de même que leur évaluation prouvent combien la commission d'examen, avec J. Gabelhofer et le kantien A. Kreil à la tête, était très exigeante envers les aspirants. Déjà à la phase de la sélection des requêtes, ils ont renvoyé ceux qui se sont présentés avec des travaux poétiques et non théoriques, et de même, ils ont séparé l'archéologie de l'esthétique dont ils ont souligné le caractère autonome: ainsi, ils ont décidé, entre les points de vue théoriques anciens et modernes, en faveur des derniers. Ils ont accueilli avec beaucoup plus de louange les travaux de moindre dimension, mais d'une conception moderne — de Göttingue — de Belnay et de Tekusch, que les dissertations volumineuses, mais d'une conception vieillie de F. Rossi et de Farkas Tóth. Dans leur jugement, les membres de la commission n'étaient pas dirigés seulement par leur antipathie envers le groupement des ex-jésuites, mais aussi par la critique de l'esthétique vieillie qui ne dépassait pas celle de Szerdahelyi, c'est-à-dire par revalorisation de l'examen exclusivement intellectualiste et psychologique *du beau*. Le premier sujet de l'examen écrit préservait l'examen approfondi de l'essence et de la nature du goût (*gustus*) et du génie (*ingenium aestheticum*), le second sujet une confrontation des poètes de l'époque nouvelle avec les anciens, avec les poètes antiques, en vue de constater, lesquels d'eux méritaient plus de louanges pour la beauté de leurs œuvres. A l'examen oral, ils devaient répondre à la question s'il y avait un principe fondamental auquel les principes essentiels de l'esthétique pouvaient se ramener, quel était ce principe fondamental et quels étaient les principes essentiels de l'esthétique. Outre les travaux de Nitsch et de Belnay, enthousiasmés de l'*Original Genie* et en même temps de l'antiquité, et, à cause de cette dernière, désapprouvés, c'étaient les écrits d'A. Schedius et de László Szentjóbí Szabó qui attiraient le mieux l'attention des membres de la commission d'examen. Ils recommandaient au professorat le premier, représentant le

plus équilibré de néohumanisme (et le protestant Schedius l'obtiendrait vraiment par une décision royale), tandis qu'ils refusaient avec colère le dernier qui, dans son travail, faisait un réquisitoire, dans l'esprit de Rousseau, contre son époque. C'était après cela que Szentjóni Szabó s'approchait du mouvement jacobin hongrois. Joint à cette étude, la revue publie ce beau travail critique-esthétique jusqu'ici inconnu de Szentjóni Szabó qui était l'un des meilleurs poètes lyriques hongrois de l'époque et qui devait mourir quelques années plus tard en prison, (de même que l'écrit beaucoup plus mûr et théoriquement plus approfondi de Schedius).